

ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΑΠΑΣΧΟΛΗΣΗΣ ΚΑΙ ΣΧΕΣΕΙΣ ΕΞΟΥΣΙΑΣ

Απόστολος Δεδουσόπουλος
αναπληρωτής καθηγητής Παντείου Πανεπιστημίου

Πρόλογος

Το κείμενο που ακολουθεί στοχεύει να προσφέρει έναν σχολιασμό για την πολιτική απασχόλησης, όπως αυτή έχει εξελιχθεί διαχρονικά. Για λόγους που ο αναγνώστης θα κατανοήσει, οι αναφορές υπερβαίνουν το γεωγραφικό χώρο της ελληνικής επικράτειας και το χρονικό ορίζοντα των μεταπολεμικών χρόνων. Στοχεύω να δείξω ότι η πολιτική απασχόλησης, τόσο στην Ελλάδα όσο και στις λοιπές χώρες, ποτέ δεν υπήρξε μια κυρίαρχη, πρωτεύουσα ή, πολύ περισσότερο, αυτόνομη πολιτική παρέμβασης στην αγορά εργασίας, αλλά, σε κάθε περίπτωση και ανάλογα με την εποχή, εξυπηρετούσε, ήταν υποταγμένη, σε μια άλλη πολιτική οικονομικού, πολιτικού ή κοινωνικού περιεχομένου.

Το κείμενο συνοψίζει τα αποτελέσματα μιας μακράς θεωρητικής και εφαρμοσμένης αναζήτησης του γράφοντος στα προβλήματα της ανεργίας και των πολιτικών απασχόλησης. Στηρίζονται, σε μεγάλο βαθμό, στα περιεχόμενα ενός βιβλίου, που ελπίζω να ολοκληρωθεί και να δημοσιευθεί στον επόμενο χρόνο.

1. Εισαγωγή

Θα ήθελα να ξεκινήσω την εισήγησή μου με μια κοινοτοπία: Το πρόβλημα της ανεργίας αναδεικνύεται ως το πλέον σημαντικό κοινωνικό πρόβλημα στις χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Το δείχνουν οι δημοσκοπήσεις της κοινής γνώμης –όσο και αν θα ήταν φρόνιμο να πάρουμε τις αποστάσεις μας από αυτές–, τα άρθρα των εφημερίδων που πληθαίνουν, το ενδιαφέρον των πολιτικών κομμάτων και των πολιτικών οργανώσεων σε εθνικό και ευρωπαϊκό επίπεδο. Πρόσφατα μάλιστα, οι διεργασίες στα σοσιαλδημοκρατικά κόμματα του ευρωπαϊκού χώρου φαίνεται να οδηγούν σε μια επανατοποθέτηση αν όχι της πολιτικής απέναντι στην ανεργία, τουλάχιστον της αναγνώρισης του προβλήματος.

Νομίζω ότι αυτά είναι ήδη γνωστά και, στο βαθμό που αυτό ισχύει, αποτελούν την κοινοτοπία, για την οποία έκανα λόγο στην αρχή. Αυτό, όμως, που ίσως να μας

διαφεύγει είναι ότι το πρόβλημα της ανεργίας και των σημαντικών συνεπειών που συνεπάγεται για την ατομική και την κοινωνική ευημερία, για την οργάνωση των αγορών εργασίας και το θεσμικό τους πλαίσιο, για τη συγκρότηση των σύγχρονων κοινωνιών, είναι παρόν περισσότερο από είκοσι χρόνια τώρα. Επί είκοσι ολόκληρα χρόνια το ποσοστό ανεργίας έχει παραμείνει σε επίπεδα τα οποία θα τα θεωρούσαμε αδιανόητα στις αρχές τις δεκαετίας του 1970. Για είκοσι ολόκληρα χρόνια η ανεργία επισωρεύεται στις ίδιες πληθυσμιακές ομάδες δημιουργώντας έντονα προβλήματα αποκλεισμού από το χώρο της εργασίας και από την κοινωνική ζωή. Για είκοσι ολόκληρα χρόνια η ανεργία διευρύνεται καταλαμβάνοντας θύλακες της αγοράς εργασίας που μόλις πριν από λίγο τους θεωρούσαμε προστατευμένους και προνομιακούς.

Σ' αυτά τα είκοσι χρόνια η ανεργία έχει καταστεί από συγκυριακό σε μόνιμο χαρακτηριστικό της αγοράς εργασίας, από επιλεκτικό σε καθολικό φαινόμενο. Και σ' αυτά τα είκοσι χρόνια η αντίδραση στην εμμονή και στην εξάπλωση της ανεργίας, δηλαδή η πολιτική για την απασχόληση, υπήρξε υποτονική, ανεπαρκής και, ως εκ τούτου, άνευ πρακτικού αποτελέσματος, τουλάχιστον όσον αφορά τον κατά συνθήκη δηλωμένο στόχο της.

2. Προσεγγίσεις των πολιτικών απασχόλησης

Η θεώρηση των πολιτικών απασχόλησης είναι δυνατόν να γίνει από διαφορετικές οπτικές γωνίες που εξυπηρετούν τους στόχους της προσέγγισης. Μπορούμε να θεωρήσουμε τις πολιτικές απασχόλησης από την οπτική:

- *της οικονομικής θεωρίας*, η οποία εκλογικεύει και νοηματοδοτεί την πολιτική. Στην περίπτωση αυτή η προσέγγιση της πολιτικής απασχόλησης συνίσταται, συνήθως, στην επισήμανση των αποστάσεων μεταξύ θεωρίας και πρακτικής. Ταυτόχρονα, όμως, η οικονομική θεωρία καθορίζει το εννοιολογικό πλαίσιο, μέσα στο οποίο προσδιορίζεται η ίδια η έννοια της ανεργίας. Παράλληλη με την «τεχνική» διάσταση και χρήση της οικονομικής θεωρίας –η αναγνώριση των αιτίων της ανεργίας και η επιλογή των κατάλληλων μέσων για την αντιμετώπισή τους– ενυπάρχει η νομιμοποιητική διάσταση, η οποία μεγεθύνει ή περιστελλεί την κοινωνική σημασία του φαινομένου, αποδίδει αρνητικές ή θετικές (ή και ουδέτερες, με την έννοια του κοινωνικά αδιάφορου) σημασίες στην εμφάνισή του. Να σημειώσω εν προκειμένω ότι ένας πολύ μεγάλος όγκος θεωρητικής εργασίας έχει συντελεσθεί γύρω από το ερώτημα αν η ανεργία είναι φαινόμενο ισορροπίας ή ανισορροπίας της αγοράς εργασίας, αν είναι αποτέλεσμα κρίσης, δυσλειτουργίας ή ομαλής λειτουργίας, αν είναι ένδειξη κακής κατανομής των πόρων που μειώνει τη συνολική κοινωνική ευημερία ή, αντίθετα, ένδειξη οικονομικού δυναμισμού και ευμάρειας.
- *των κοινωνικών δομών και των σχέσεων εξουσίας*, που ενεργοποιούν εκάστοτε τις πολιτικές απασχόλησης και τις εγκαλούν ως κρατικές πολιτικές. Δύο παρα-

τηρήσεις είναι επιβεβλημένες στο σημείο αυτό. Πρώτον, στην ανάλυση αυτή θα πρέπει να ανιχνευθούν όχι μόνον οι θετικές καταμαρτυρήσεις των εφαρμοσμένων πολιτικών απασχόλησης, αλλά, και αυτό έχει το μεγαλύτερο ενδιαφέρον, οι απουσίες, οι σιωπές και οι μετατοπίσεις των πολιτικών, η διολίσθησή τους σε ρόλους που ανήκουν σε άλλους τομείς κρατικής παρεμβατικότητας από τους ρητά δηλούμενους. Η ανυπαρξία μιας πολιτικής ή η διολίσθηση μιας άλλης σε τρόπους κοινωνικής λειτουργίας της, διαφορετικούς από τους δηλωμένους, ή ακόμη και τους σκοπούμενους από τους σχεδιαστές της, έχει την ίδια σημασία με την ανάλυση των εφαρμοζόμενων πολιτικών από αυτήν την οπτική. Δεύτερον, η οπτική αυτή σχετίζεται με τα προβλήματα συγκρότησης της ίδιας της οικονομικής θεωρίας, αν αρνηθούμε να αποδεχθούμε ότι αυτή εξελίσσεται γραμμικά από ατελείς σε τελειότερες θεωρήσεις, όπου η εκάστοτε κυρίαρχη οικονομική θεώρηση έχει εγκαταλείψει τα σφάλματα και έχει διαφυλάξει τις «αλήθειες» της προγενέστερης. Αν δεχθούμε, δηλαδή, ότι η εκάστοτε ισχύουσα οικονομική θεώρηση προσδιορίζεται κοινωνικά και αποκαλύπτει τόσο με το λόγο της όσο και με τις σιωπές της, έστω και διαθλαστικά, την κοινωνική πραγματικότητα της εποχής της.

- *του θεσμικού πλαισίου και των κρατικών μηχανισμών*, που οργανώνουν, συγκροτούν και εφαρμόζουν τις πολιτικές απασχόλησης. Σε κάποιο βαθμό, η οπτική αυτή αποτελεί ένα μερικότερο πεδίο εφαρμογής της προηγούμενης οπτικής, εκείνης των κοινωνικών δομών και των σχέσεων εξουσίας, επικεντρωμένη στην ανάλυση του τρόπου με τον οποίο οι σχέσεις εξουσίας αντανακλώνται στη συγκρότηση, λειτουργία και αποτελεσματικότητα του κρατικού μηχανισμού. Γνωρίζουμε, βέβαια, ότι οι κρατικοί μηχανισμοί συγκροτούνται και ανασυγκροτούν τις σχέσεις εξουσίας με τρόπο που δεν είναι ούτε ευθύγραμμος ούτε συμμετρικός. Οι αναφορές είναι στο έργο του Νίκου Πουλαντζά, το οποίο είναι αρκετά γνωστό, ώστε να επεκταθούμε περισσότερο εδώ. Ξανά η ανίχνευση των κενών και της διολίσθησης των λειτουργιών είναι εξίσου σημαντική με την ανάλυση του υπαρκτού.
- *των ρητών και άρρητων στόχων που θέτουν οι πολιτικές και των αποτελεσμάτων που επιφέρουν*. Χονδρικά η οπτική αυτή συμπίπτει με τις αναλύσεις που διεξάγονται για την αξιολόγηση των προγραμμάτων και των πολιτικών απασχόλησης. Ωστόσο, θέτει ευρύτερους ορίζοντες, αντιλαμβανόμενη τη διασύνδεση μεταξύ των επιμέρους παρεμβάσεων, των συμπτώσεων, ομολογιών και των αντιθέτων τους, στην πολιτική απασχόλησης που γίνεται αντιληπτή ως έχουσα ενιαία οργάνωση, μια ενοποιό αρχή, και όχι ως σύνολο επιμέρους παρεμβάσεων, λιγότερο ή περισσότερο αυτονομημένων μεταξύ τους. Αυτό μας επιτρέπει να κατανοήσουμε την ουσία της ασκούμενης πολιτικής, αλλά και να διαγνώσουμε, πίσω από το μερικό, το αποσπασματικό, το αντιφατικό ή το προσωρινό, την ουσιαστική σχέση της πολιτικής απασχόλησης με τη διαδικασία της κοινωνικής αναπαραγωγής.

Είναι προφανές ότι η ανάλυση των πολιτικών απασχόλησης οφείλει να λάβει υπόψη της το σύνολο των ανωτέρω οπτικών, στη διασύνδεση και στην αλληλεξάρτησή τους, αν θέλει να προχωρήσει πέρα από το άμεσο περιγραφικό επίπεδο. Ανεξάρτητα από το ποια οπτική επιλέγεται ως βασική και αρθρώνουσα, οι λοιπές δεν μπορούν να αγνοηθούν, όχι μόνον γιατί διαλευκαίνουν σκοτεινά σημεία και ασάφειες, αλλά γιατί συγκροτούν επίσης τις πολιτικές απασχόλησης καθαυτές. Με άλλα λόγια, η ανάλυση των πολιτικών απασχόλησης δεν είναι δυνατή σε αποσύνδεση με το κοινωνικό πλαίσιο λειτουργίας τους και τις ιστορικές συνθήκες που τις μορφοποιούν και τις καθιστούν τομείς της κρατικής πολιτικής. Μέσα σ' αυτήν την ποικιλιότητα και πολυπλοκότητα του ιστορικού υλικού οι πολιτικές απασχόλησης μπορούν να αποτελέσουν το αντικείμενο της ερευνητικής προσπάθειας, να γίνουν κατανοητές ως τέτοιες, ως υιοθετούμενες, εφαρμοζόμενες και απορριπτόμενες, και στην εναλλαγή τους.

3. Μια σύντομη ιστορική αναδρομή

Υποστηρίξαμε πιο πάνω ότι οι πολιτικές απασχόλησης –και αυτό σημαίνει τις σκοπούμενες κρατικές πολιτικές παρέμβασης στην αγορά εργασίας με στόχο την αύξηση της απασχόλησης– υπήρξαν πάντοτε υποταγμένες σ' έναν άλλο στόχο της κρατικής πολιτικής και υιοθετήθηκαν με σκοπό να εξυπηρετηθεί αυτός ο στόχος. Η ανάδειξη του στόχου της αύξησης της απασχόλησης ή της πλήρους απασχόλησης –οτιδήποτε και αν σημαίνει ο όρος «πλήρης απασχόληση»– προβάλλεται εκάστοτε ως νομιμοποιητική αρχή επιχειρούμενων αναδιαρθρώσεων της αγοράς εργασίας και του εργατικού δυναμικού. Δεν έχει, επομένως, μια απλή ποσοτική διάσταση, αλλά ο ρητός ποσοτικός στόχος υποκρύπτει έναν ποιοτικό στόχο που άλλοτε παραμένει άρρητος, άλλοτε δηλώνεται ως δευτερεύων στόχος, υποταγμένος στο στόχο της αύξησης της απασχόλησης και της καταπολέμησης της ανεργίας, αλλά πάντοτε ουσιαστικά κυρίαρχος και καθοριστικός.

Στη σύντομη ιστορική αναδρομή που ακολουθεί, προσπαθώ να τεκμηριώσω αυτήν την υπόθεση εργασίας. Η έμφαση έχει δοθεί στην περίοδο πριν από την επικράτηση της κεϋνσιανής αντίληψης για την ανεργία, αλλά και στην πρόσφατη περίοδο της μαζικής ανεργίας και των πολιτικών απορρύθμισης των εργασιακών σχέσεων.

3.1. Οι εμποροκράτες και η πειθαρχία της εργατικής δύναμης

Το ενδιαφέρον των εμποροκρατών για το επίπεδο και την αύξηση της απασχόλησης είναι γνωστό, έστω και αν η έλλειψη συγκροτημένης οικονομικής θεωρίας δεν επιτρέπει την ανάδειξή του με ευκρίνεια. Ωστόσο, η έμφαση με την οποία τίθεται το ζήτημα της απασχόλησης και της παρέμβασης του κράτους για την ενίσχυσή της στα κείμενα των εμποροκρατών γίνεται κατανοητή, αν τοποθετηθεί μέσα στο ιστορικό πλαίσιο. Η αύξηση της απασχόλησης δεν ήταν παρά ένα μέσο για την ενίσχυση

της εθνικής ισχύος και την ισχυροποίηση του κράτους – τα οποία, άλλωστε, ταυτίζονται στη σκέψη των εμποροκρατών. Το ισχυρό κράτος απαιτεί πολυάριθμο στρατό, δηλαδή μεγάλο πληθυσμό, γεγονός που συνεπάγεται δημιουργία απασχόλησης και συντήρηση όσων δεν εξασφαλίζουν τα προς το ζην από την εργασία. Η αύξηση της απασχόλησης επιτρέπει, επίσης, τη διαμόρφωση μιας επιθετικής πολιτικής εξαγωγών και περιορισμού των εισαγωγών, καθώς συνδέεται με την αύξηση της παραγωγής, στόχοι που επίσης υπόκεινται στην ενίσχυση της κρατικής ισχύος.

Η προκλασική και ιδιαίτερα η εμποροκρατική σκέψη, σκέψη προσανατολισμένη στα πρακτικά και πολιτικά ζητήματα της εποχής, είναι εναρμονισμένη και ταυτοχρόνως εξυπηρετεί και επιταχύνει δύο παράλληλες και αλληλένδετες διαδικασίες: Τη διαδικασία συγκρότησης του εθνικού κράτους και τη διαδικασία μετασχηματισμού του χώρου της παραγωγής και συγκρότησης της αγοράς εργασίας. Ενισχύοντας τη συγκρότηση του εθνικού κράτους υποστηρίζει κάθε μέτρο που καθιστά αυτό το κράτος ισχυρότερο σε σχέση με τα γειτονικά. Ταυτόχρονα, ενισχύει την κεντρική κρατική εξουσία έναντι των κατατμημένων εξουσιών του πρόσφατου παρελθόντος. Υποστηρίζει, συνεπώς, την αύξηση του πληθυσμού ως προϋπόθεση για την κρατική ισχύ και ευνοεί την απελευθέρωση αυτού του πληθυσμού από τις φεουδαλικές δεσμεύσεις. Για το λόγο αυτό υποστηρίζει, διατηρεί και επεκτείνει¹ θεσμούς κοινωνικής αλληλεγγύης, όπως οι παραδοσιακοί Νόμοι για τους Φτωχούς, τοποθετώντας τη λειτουργία τους σε νέο πλαίσιο και νοηματοδοτώντας τους με διαφορετικό τρόπο. Οι Νόμοι για τους Φτωχούς και η ενοριακή βοήθεια προς τους άπορους εντάσσονται σε μια προοπτική νομιμοποιημένης δημιουργίας μιας «απελεύθερης» τάξης μισθοσυντήρητων, που δεν αντιμετωπίζει μόνο τον απεγκλωβισμό της από τις ποικίλες φεουδαλικές δεσμεύσεις, αλλά και την αποστέρηση της φεουδαλικής ευθύνης για την επιβίωση και ασφάλειά της.

Ταυτοχρόνως, ενισχύει τους μετασχηματισμούς της παραγωγής ενθαρρύνοντας την παραγωγή εγχώριων βιομηχανικών προϊόντων επιβάλλοντας ισχυρά προστατευτικά τείχη. Και ενισχύει τη διαδικασία μετατροπής του «υπερβάλλοντος» πληθυσμού σε μισθωτή εργασία με την επιβολή ανώτατου ορίου στους μισθούς (που λειτουργούν ως μηχανισμός εκπειθάρχησης της εργασίας), τους σωφρονιστικούς θεσμούς και την καταστολή της αλητείας και της περιπλάνησης. Οι εμποροκράτες προτείνουν ακόμη την άμεση κρατική παρέμβαση για τη διατήρηση και την αύξηση της απασχόλησης και, κατά συνέπεια, την καταπολέμηση της ανεργίας². Οι παρεμβάσεις αυτές, όμως, υπόκεινται στην εξυπηρέτηση του μεγάλου στόχου, δηλαδή της αύξησης της κρατικής ισχύος, και χρησιμοποιούνται, ομοίως με τον μισθό, ως μηχανισμοί εμπέδωσης της εργασιακής πειθαρχίας. Έναντι της τεχνολογικής πρόοδου διατηρείται μια αμφίσημη θέση: Υποστηρίζονται οι τεχνολογικές καινοτομίες

1. Η εφαρμογή του συστήματος του Speenhamland είναι, εν προκειμένω, χαρακτηριστική.

2. Ο Schumpeter αναφέρει τη σχετική βιβλιογραφία στο *History of Economic Analysis*, 1954, Oxford United Press, σσ. 349-50.

και αντιδρούν αρνητικά σ' αυτές, στο βαθμό που πλήττουν σημαντικές βιοτεχνικές συντεχνίες και θέτουν σε κίνδυνο τις εγκαθιδρυμένες σ' αυτές ιεραρχίες των ειδικευμένων τεχνιτών και μαστόρων.

Στην ύστερη εμποροκρατία, στο δεύτερο μισό του 18ου αιώνα, όταν η αύξηση του πληθυσμού παύει να θεωρείται ως προϋπόθεση της κρατικής ισχύος και όταν η φτώχεια και ο λιμός προκαλούν εκτεταμένες ταραχές, η προσοχή προσελκύεται από έναν άλλον παράγοντα εξαθλίωσης και ταραχών: τη βιομηχανική επανάσταση και την εξάπλωση των τεχνολογικών βελτιώσεων. Είναι η εποχή που προαναγγέλλει το κίνημα των λουδιστών, την επιδρομή των τεχνιτών κατά των μηχανών. Ο φτωχός μισθωτός, εργαζόμενος ή άνεργος, παύει να είναι ένας άθλιος, που οι εκπρόσωποι των αριστοκρατών και της ανερχόμενης αστικής τάξης κοιτάζουν με απέχθεια, γίνεται επίφοβος³.

Μέσα, όμως, στο θεωρητικά ασυστηματοποίητο της προκλασικής οικονομικής σκέψης εμφανίζονται αντιλήψεις για την ανεργία που επαναλαμβάνονται στη συνέχεια από τις μεταγενέστερες οικονομικές θεωρίες⁴.

Πρώτο τέτοιο στοιχείο είναι η κοινωνική σημασία του ύψους του μισθού. Ο μισθός καθίσταται το βασικό μέσο εκπαιθάρχησης της εργασίας, καθώς αποτελεί το δέλεαρ, αλλά ένα δέλεαρ που εξασφαλίζει μόνο την ημερήσια συντήρηση του εργαζομένου⁵. Κάθε υπέρβαση αυτού του μισθού συντήρησης δεν μπορούσε παρά να οδηγήσει στην οκνηρία και την κραιπάλη, δηλαδή διατάραζε τη δύσκολα επιβεβλημένη πειθαρχία των πρώτων στρωμάτων της μισθωτής εργασίας. Η θεωρία για τον «σιδηρούν νόμο των μισθών» μπορεί να αναζητήσει την αφετηρία της στους εμποροκράτες, όπως και η τόσο αποδεκτή σήμερα νεοκλασική θεωρία της προσφοράς εργασίας.

Το δεύτερο στοιχείο είναι η ατομική και κοινωνική ευθύνη του ανέργου για την ανεργία. Η πρώτη προσέγγιση στα ζητήματα της ανεργίας και της φτώχειας ήταν ότι, με την εξαίρεση μιας κακοτυχίας που οφειλόταν στην αρρώστια, τη χηρεία ή την ορφάνια, ο άνεργος και ο φτωχός ήταν υπεύθυνοι για την κατάστασή τους. Ακόμη περισσότερο, ο φτωχός, που ήταν και χωρίς εργασία, εγκληματούσε κατά της κοινωνίας, γιατί σε μια περίοδο γενικευμένης φτώχειας και ανέχειας δεν συμμετείχε

3. Για περισσότερες λεπτομέρειες βλ. Α. Δεδουσόπουλος, *Κρίση και Ανεργία στην Αγορά Εργασίας*, Τόμος Α, *Θεωρίες της Ανεργίας*, υπό έκδοση, Τυπωθήτω-Γ. Δαρδανός, Μέρος 2ο, Κεφάλαιο 1ο.

4. Στην προκλασική οικονομική σκέψη, αλλά και στην κλασική, η έννοια του ανέργου συγχέεται με την έννοια του φτωχού. Σε ένα περιβάλλον γενικευμένης φτώχειας, η ανεργία δεν είναι παρά μια πηγή φτώχειας ανάμεσα σε πολλές άλλες.

5. Σύμφωνα με τον J. Schumpeter, «... η εγκαθίδρυση του συστήματος των μεγάλων εργοστασίων συνδέθηκε με τόσο μεγάλη δυστυχία. Για πολλά χρόνια η εργασία δεν προσελκυσήκε στα εργοστάσια από τους υψηλότερους μισθούς και τις καλύτερες συνθήκες ζωής, αλλά σύρθηκε σ' αυτά παρά τα χαμηλότερα πραγματικά εισοδήματα και τις χειρότερες συνθήκες ζωής. Οι παραδοσιακές προστατευτικές ρυθμίσεις διαλύθηκαν όχι τόσο κάτω από την επίδραση των φιλοσοφιών του φιλελευθερισμού, όσο κάτω από το βάρος της πραγματικής ανεργίας ή την απειλή της» (*History of Economic Analysis*, 1954, Oxford Un. Press, σελ. 270).

της εθνικής ισχύος και την ισχυροποίηση του κράτους – τα οποία, άλλωστε, ταυτίζονται στη σκέψη των εμποροκρατών. Το ισχυρό κράτος απαιτεί πολυάριθμο στρατό, δηλαδή μεγάλο πληθυσμό, γεγονός που συνεπάγεται δημιουργία απασχόλησης και συντήρηση όσων δεν εξασφαλίζουν τα προς το ζην από την εργασία. Η αύξηση της απασχόλησης επιτρέπει, επίσης, τη διαμόρφωση μιας επιθετικής πολιτικής εξαγωγών και περιορισμού των εισαγωγών, καθώς συνδέεται με την αύξηση της παραγωγής, στόχοι που επίσης υπόκεινται στην ενίσχυση της κρατικής ισχύος.

Η προκλασική και ιδιαίτερα η εμποροκρατική σκέψη, σκέψη προσανατολισμένη στα πρακτικά και πολιτικά ζητήματα της εποχής, είναι εναρμονισμένη και ταυτοχρόνως εξυπηρετεί και επιταχύνει δύο παράλληλες και αλληλένδετες διαδικασίες: Τη διαδικασία συγκρότησης του εθνικού κράτους και τη διαδικασία μετασχηματισμού του χώρου της παραγωγής και συγκρότησης της αγοράς εργασίας. Ενισχύοντας τη συγκρότηση του εθνικού κράτους υποστηρίζει κάθε μέτρο που καθιστά αυτό το κράτος ισχυρότερο σε σχέση με τα γειτονικά. Ταυτόχρονα, ενισχύει την κεντρική κρατική εξουσία έναντι των κατατμημένων εξουσιών του πρόσφατου παρελθόντος. Υποστηρίζει, συνεπώς, την αύξηση του πληθυσμού ως προϋπόθεση για την κρατική ισχύ και ευνοεί την απελευθέρωση αυτού του πληθυσμού από τις φεουδαλικές δεσμεύσεις. Για το λόγο αυτό υποστηρίζει, διατηρεί και επεκτείνει¹ θεσμούς κοινωνικής αλληλεγγύης, όπως οι παραδοσιακοί Νόμοι για τους Φτωχούς, τοποθετώντας τη λειτουργία τους σε νέο πλαίσιο και νοηματοδοτώντας τους με διαφορετικό τρόπο. Οι Νόμοι για τους Φτωχούς και η ενοριακή βοήθεια προς τους άπορους εντάσσονται σε μια προοπτική νομιμοποιημένης δημιουργίας μιας «απελεύθερης» τάξης μισθοσυντηρητών, που δεν αντιμετωπίζει μόνο τον απεγκλωβισμό της από τις ποικίλες φεουδαλικές δεσμεύσεις, αλλά και την αποστέρηση της φεουδαλικής ευθύνης για την επιβίωση και ασφάλειά της.

Ταυτοχρόνως, ενισχύει τους μετασχηματισμούς της παραγωγής ενθαρρύνοντας την παραγωγή εγχώριων βιομηχανικών προϊόντων επιβάλλοντας ισχυρά προστατευτικά τείχη. Και ενισχύει τη διαδικασία μετατροπής του «υπερβάλλοντος» πληθυσμού σε μισθωτή εργασία με την επιβολή ανώτατου ορίου στους μισθούς (που λειτουργούν ως μηχανισμός εκπειθάρχησης της εργασίας), τους σωφρονιστικούς θεσμούς και την καταστολή της αλητείας και της περιπλάνησης. Οι εμποροκράτες προτείνουν ακόμη την άμεση κρατική παρέμβαση για τη διατήρηση και την αύξηση της απασχόλησης και, κατά συνέπεια, την καταπολέμηση της ανεργίας². Οι παρεμβάσεις αυτές, όμως, υπόκεινται στην εξυπηρέτηση του μεγάλου στόχου, δηλαδή της αύξησης της κρατικής ισχύος, και χρησιμοποιούνται, ομοίως με τον μισθό, ως μηχανισμοί εμπέδωσης της εργασιακής πειθαρχίας. Έναντι της τεχνολογικής πρόοδου διατηρείται μια αμφίσημη θέση: Υποστηρίζονται οι τεχνολογικές καινοτομίες

1. Η εφαρμογή του συστήματος του Speenhamland είναι, εν προκειμένω, χαρακτηριστική.

2. Ο Schumpeter αναφέρει τη σχετική βιβλιογραφία στο *History of Economic Analysis*, 1954, Oxford United Press, σσ. 349-50.

και αντιδρούν αρνητικά σ' αυτές, στο βαθμό που πλήττουν σημαντικές βιοτεχνικές συντεχνίες και θέτουν σε κίνδυνο τις εγκαθιδρυμένες σ' αυτές ιεραρχίες των ειδικευμένων τεχνιτών και μαστόρων.

Στην ύστερη εμποροκρατία, στο δεύτερο μισό του 18ου αιώνα, όταν η αύξηση του πληθυσμού παύει να θεωρείται ως προϋπόθεση της κρατικής ισχύος και όταν η φτώχεια και ο λιμός προκαλούν εκτεταμένες ταραχές, η προσοχή προσελκύεται από έναν άλλον παράγοντα εξαθλίωσης και ταραχών: τη βιομηχανική επανάσταση και την εξάπλωση των τεχνολογικών βελτιώσεων. Είναι η εποχή που προαναγγέλλει το κίνημα των λουδιστών, την επιδρομή των τεχνιτών κατά των μηχανών. Ο φτωχός μισθωτός, εργαζόμενος ή άνεργος, παύει να είναι ένας άθλιος, που οι εκπρόσωποι των αριστοκρατών και της ανερχόμενης αστικής τάξης κοιτάζουν με απέχθεια, γίνεται επίφοβος³.

Μέσα, όμως, στο θεωρητικά ασυστηματοποίητο της προκλασικής οικονομικής σκέψης εμφανίζονται αντιλήψεις για την ανεργία που επαναλαμβάνονται στη συνέχεια από τις μεταγενέστερες οικονομικές θεωρίες⁴.

Πρώτο τέτοιο στοιχείο είναι η κοινωνική σημασία του ύψους του μισθού. Ο μισθός καθίσταται το βασικό μέσο εκπαιθάρχησης της εργασίας, καθώς αποτελεί το δέλεαρ, αλλά ένα δέλεαρ που εξασφαλίζει μόνο την ημερήσια συντήρηση του εργαζομένου⁵. Κάθε υπέρβαση αυτού του μισθού συντήρησης δεν μπορούσε παρά να οδηγήσει στην οκνηρία και την κραιπάλη, δηλαδή διατάραζε τη δύσκολα επιβεβλημένη πειθαρχία των πρώτων στρωμάτων της μισθωτής εργασίας. Η θεωρία για τον «σιδηρούν νόμο των μισθών» μπορεί να αναζητήσει την αφετηρία της στους εμποροκράτες, όπως και η τόσο αποδεκτή σήμερα νεοκλασική θεωρία της προσφοράς εργασίας.

Το δεύτερο στοιχείο είναι η ατομική και κοινωνική ευθύνη του ανέργου για την ανεργία. Η πρώτη προσέγγιση στα ζητήματα της ανεργίας και της φτώχειας ήταν ότι, με την εξαίρεση μιας κακοτυχίας που οφειλόταν στην αρρώστια, τη χηρεία ή την ορφάνια, ο άνεργος και ο φτωχός ήταν υπεύθυνοι για την κατάστασή τους. Ακόμη περισσότερο, ο φτωχός, που ήταν και χωρίς εργασία, εγκληματούσε κατά της κοινωνίας, γιατί σε μια περίοδο γενικευμένης φτώχειας και ανέχειας δεν συμμετείχε

3. Για περισσότερες λεπτομέρειες βλ. Α. Δεδουσόπουλος, *Κρίση και Ανεργία στην Αγορά Εργασίας*, Τόμος Α, *Θεωρίες της Ανεργίας*, υπό έκδοση, Τυπωθήτω-Γ. Δαρδανός, Μέρος 2ο, Κεφάλαιο 1ο.

4. Στην προκλασική οικονομική σκέψη, αλλά και στην κλασική, η έννοια του ανέργου συγχέεται με την έννοια του φτωχού. Σε ένα περιβάλλον γενικευμένης φτώχειας, η ανεργία δεν είναι παρά μια πηγή φτώχειας ανάμεσα σε πολλές άλλες.

5. Σύμφωνα με τον J. Schumpeter, «... η εγκαθίδρυση του συστήματος των μεγάλων εργοστασίων συνδέθηκε με τόσο μεγάλη δυστυχία. Για πολλά χρόνια η εργασία δεν προσελκυσήκε στα εργοστάσια από τους υψηλότερους μισθούς και τις καλύτερες συνθήκες ζωής, αλλά σύρθηκε σ' αυτά παρά τα χαμηλότερα πραγματικά εισοδήματα και τις χειρότερες συνθήκες ζωής. Οι παραδοσιακές προστατευτικές ρυθμίσεις διαλύθηκαν όχι τόσο κάτω από την επίδραση των φιλοσοφιών του φιλελευθερισμού, όσο κάτω από το βάρος της πραγματικής ανεργίας ή την απειλή της» (*History of Economic Analysis*, 1954, Oxford Un. Press, σελ. 270).

στην αύξηση της παραγωγής και του πλούτου⁶. Η εργασία έχει το χαρακτήρα μιας σωφρονιστικής λειτουργίας, όπως δηλώνεται από τη στενή διαπλοκή της με καθαυτό σωφρονιστικούς θεσμούς της εποχής.

Αυτό μας επιτρέπει να διαπιστώσουμε, πίσω από το ενδιαφέρον για την αύξηση της απασχόλησης και την ισχυροποίηση της κρατικής εξουσίας, έναν δεύτερο στόχο των εμποροκρατών: την εξασφάλιση μιας σταθερής προσφοράς μισθωτής εργασίας στις αναπτυσσόμενες επιχειρήσεις που ασχολούνται με το εξαγωγικό εμπόριο: μιας εργασίας που είναι ανειδίκευτη και εναλλάξιμη, κακοπληρωμένη και υποταγμένη, που δουλεύει με το σώμα παρά με την τέχνη. Ένα εργατικό δυναμικό ικανό να δουλεύει στα χωράφια και στα εργαστήρια, στα ορυχεία και στους δημόσιους δρόμους, αλλά και στα πλοία, και στο στρατό, με αμοιβή μόλις ικανή να επιτρέπει την επιβίωση, αλλά πειθαρχημένο. Το τίμημα για την έλλειψη πειθαρχίας δεν ήταν η πείνα και ο αποκλεισμός από τη φιλανθρωπία των ενοριών, αλλά και το κάτεργο, ο ακρωτηριασμός, η διαπόμπευση, η φυλακή και ο θάνατος. Αυτή είναι η ιστορία των νόμων για την καταπολέμηση της αλητείας, η άλλη όψη του διαχωρισμού των φτωχών σε άξιους να βοηθηθούν και σε ανάξιους.

3.2. Η κλασική πολιτική οικονομία και ο τρόμος του υπερπληθυσμού

Το πρόβλημα της ανεργίας στην κλασική πολιτική οικονομία έχει το όνομα του «υπερπληθυσμού». Το «φάντασμα του υπερπληθυσμού», δηλαδή η ανεξέλεγκτη αύξηση του αριθμού των μισθωτών, αντιμετωπίστηκε από τους κύριους εκπροσώπους της κλασικής σχολής άλλοτε με αισιοδοξία⁷ και άλλοτε με απαισιοδοξία⁸. Μέσα από τη θεωρία του υπερπληθυσμού του Malthus δεν εντοπίζεται μόνο ο τρόμος της αστικής γαιοκτησίας για τις συνέπειες που έχει η κοινωνική «απελευθέρωση» των μισθωτών από τα μέσα παραγωγής και ο πολλαπλασιασμός «μιας γενιάς τεράτων». Η ίδια η ανεργία και ο υπερπληθυσμός αντιμετωπίζεται ως αποτέλεσμα του ηθικού εκπεσμού, αποτελεί ηθικό παράπτωμα, ένα ατομικό και κοινωνικό αμάρτημα. Η λύση είναι, κατά τον Malthus, η ηθικοποίηση της τάξης των μισθωτών, η ερωτική εγκράτεια, που περιορίζει τον αριθμό των μελλοντικών μελών αυτής της τάξης, ενώ διατηρεί τον αριθμό και το αξιόμαχο, σε όρους παραγωγής, των εργαζομένων του σήμερα. Αλλιώς, ο αδυσώπητος δημογραφικός νόμος επισείεται ως επίγεια θεία δίκη των παρεκτρεπομένων.

Από την άλλη πλευρά, ο Ricardo, μορφοποιώντας στη θεωρητική του κατασκευή τη διαμάχη μεταξύ της βιομηχανικής αστικής τάξης και της γαιοκτησίας, ήταν ικανός να διαγνώσει τον κίνδυνο που προκαλούσε η ταχύτητα της βιομηχανικής

6. Βλ. J. A. Garraty, *Unemployment in History: Economic Thought and Public Policy*, 1978. Harper, σελ. 41.

7. Όπως ο Adam Smith και η ιστορική του ανάλυση για τη στάσιμη και τη φθίνουσα χώρα.

8. Ο Malthus και ο Ricardo εκπροσωπούν την απαισιοδοξία εκδοχή, αν και καταλήγουν στο συμπέρασμα επικαλούμενοι διαφορετικά αναλυτικά πλαίσια.

επανάστασης στους όρους απασχόλησης των μισθωτών της βιομηχανίας. Αποδεχόμενος το δημογραφικό νόμο του Malthus, διέβλεπε μια μορφή τεχνολογικής ανεργίας που προκαλούσε η ταχεία εισαγωγή μηχανημάτων στην κλωστοϋφαντουργία. Η λύση, όμως, και για τον Ricardo ήταν ο περιορισμός του υπερπληθυσμού, η αύξησή του με ρυθμούς αντίστοιχους προς τη συσσώρευση του (βιομηχανικού) κεφαλαίου.

Η επικράτηση της κλασικής οικονομικής σκέψης στις αρχές του 19ου αιώνα σηματοδοτεί το θρίαμβο του οικονομικού φιλελευθερισμού και του ατομικισμού. Ο τρόπος με τον οποίο οι οικονομολόγοι αντιλαμβάνονται το πρόβλημα της ανεργίας δεν μπορεί να είναι παρά εναρμονισμένος με τις βασικές ιδεολογικές και θεωρητικές προϋποθέσεις της κλασικής σχολής.

Εν πρώτοις, ο οικονομικός φιλελευθερισμός είναι εκ προοιμίου αντίθετος σε κάθε κρατική παρέμβαση. Κατά συνέπεια, αντιτίθεται στο σύνολο των πολιτικών παρεμβάσεων που είχαν κατά καιρούς υιοθετηθεί υπό την επίδραση των εμποροκρατικών αντιλήψεων. Ο προστατευτισμός του εμπορίου καταργείται, κυρίως για τα βιοτεχνικά - βιομηχανικά προϊόντα, ενώ διατηρείται για τα σιτηρά, γεγονός που δημιουργεί τις προϋποθέσεις μιας μεγάλης θεωρητικής και πολιτικής διαμάχης για τους προστατευτικούς δασμούς στην αγροτική παραγωγή, διαμάχη στην οποία συμμετείχαν κορυφαίοι εκπρόσωποι της κλασικής οικονομικής σκέψης.

Παράλληλα, ο φιλελευθερισμός εκφράζει την πρωτοκαθεδρία του ατομικού έναντι του κοινωνικού. Κατά συνέπεια, ενισχύεται η αντίληψη, την οποία έχουμε ήδη συναντήσει στην προκλασική περίοδο, ότι το άτομο είναι υπεύθυνο για τη μοίρα του, καλή ή κακή. Μια από τις εκδοχές της κακής μοίρας είναι και η ανεργία. Η κοινωνική αλληλεγγύη προς τους ανέργους και τους φτωχούς που εκφραζόταν στους παλιούς Νόμους για τους Φτωχούς αντικαθίσταται από την αυστηρή -θεωρητικά τουλάχιστον- επιλεκτικότητα των νέων νόμων και την ατομική ελεημοσύνη. Η ίδια η ανεργία φαίνεται να απουσιάζει από την εικόνα που διαμορφώνουν οι κλασικοί οικονομολόγοι για τη λειτουργία του οικονομικού συστήματος.

Οι πολιτικές αντιλήψεις του φιλελευθερισμού αποτυπώνονται στην οικονομική θεωρία που θεμελιώνεται από τους φυσιοκράτες στη Γαλλία και τον Adam Smith. Το οικονομικό σύστημα θεωρείται ως μηχανισμός που λειτουργεί υποκείμενος σε νόμους «φυσικούς», η ικανοποίηση των οποίων οδηγούσε στην εναρμόνιση των ατομικών συμφερόντων και στην κοινωνική αρμονία. Στο κλασικό σύστημα, η αγορά στο οικονομικό επίπεδο και το κράτος στο πολιτικό επίπεδο είναι οι δύο θεσμοί που εξασφαλίζουν την εναρμόνιση των αντιτιθέμενων ατομικών συμφερόντων. Κατά συνέπεια, το κοινό όφελος απαιτεί να αφεθεί ο μηχανισμός της αγοράς ανεπηρέαστος, ώστε να επιτευχθεί αυτή η εναρμόνιση.

Πέρα, όμως, από τις νέες κυρίαρχες θεωρητικές και φιλοσοφικές αντιλήψεις της περιόδου, δραματικές μεταβολές σημειώνονται στην οικονομική ζωή: Το δεύτερο μισό του 18ου αιώνα είναι μια περίοδος ταχείας αύξησης του πληθυσμού, μιας μεγάλης δημογραφικής μεταβολής, που, παρά τον αποικισμό των Νέων Χω-

ρών και τη μαζική μετανάστευση προς αυτές, αύξησε σημαντικά τον πληθυσμό της Ευρώπης.

Δεύτερον, η επιτάχυνση της εκμηχάνισης της παραγωγής και οι τεχνολογικές καινοτομίες που υιοθετούνται από την ανατέλλουσα μεγάλη βιομηχανία δεν επηρέασαν αρνητικά τον όγκο, μετέβαλαν, όμως, ουσιαστικά τη σύνθεση της απασχόλησης. Η μηχανή επέτρεψε την αντικατάσταση της ανδρικής ειδικευμένης εργασίας από την εργασία των γυναικών και των παιδιών, καθώς μειώθηκε η αναγκαία σωματική δύναμη. Οι περιορισμοί που επέβαλαν οι συντεχνίες στην τιμή και στην ποιότητα του προϊόντος, τα εμπόδια εισόδου και κινητικότητας όχι μόνον βάλλονται στο ιδεολογικό και πολιτικό επίπεδο από την ανερχόμενη φιλελεύθερη σκέψη, αλλά αποδιαιρθώνονται από την εκμηχάνιση της παραγωγής. Η ανεργία που αναδεικνύεται δεν είναι πια συνυφασμένη με τη γενική κατάσταση φτώχειας του μισθωτού εργάτη: αφορά κυρίως τον ειδικευμένο τεχνίτη που αισθάνεται να εκτοπίζεται από την εργασία από τα νέα στρώματα της εργατικής τάξης.

Τρίτον, η εκμηχάνιση της παραγωγής και η οργάνωσή της στο χώρο του εργοστασίου κατέστησε την παραγωγή των βιομηχανικών ειδών περισσότερο ευπαθή στις κυκλικές διακυμάνσεις. Ο συντονισμός μεταξύ προσφοράς και ζήτησης, μεταξύ παραγωγής και κατανάλωσης έγινε περισσότερο δύσκολος, καθώς η κλίμακα της παραγωγής των επιχειρήσεων αυξήθηκε σημαντικά και η σχέση παραγωγού-πελάτη (μεσολαβούμενη συχνά από τον έμπορο που διοχέτευε τις παραγγελίες στα βιοτεχνικά νοικοκυριά-εργαστήρια των αστικών κέντρων και της υπαίθρου, το περίφημο *putting-out system*) έχασε την αμεσότητά της. Ρυθμιστής έγινε ο απρόσωπος μηχανισμός της αγοράς και οι ρυθμοί της παραγωγής αντανakλούσαν τις προσδοκίες του επιχειρηματία για τις προοπτικές του άμεσου μέλλοντος⁹. Οι μαζικές προσλήψεις και οι μαζικές απολύσεις έγιναν ο κανόνας διαχείρισης του προσωπικού, μετατρέποντας την αστάθεια της οικονομικής δραστηριότητας σε εργασιακή αστάθεια.

Σε σημαντικό βαθμό, όμως, το πρόβλημα της ανεργίας μετατοπίζεται από πρόβλημα του σήμερα, δηλαδή επίκαιρο και αναγκαίο να αντιμετωπιστεί στη βραχυχρόνια περίοδο, σε πρόβλημα του αύριο, δηλαδή συνδέεται με τη μακροχρόνια περίοδο και με την ικανότητα του οικονομικού συστήματος να αναπτυχθεί. Η κατάσταση της ανεργίας εμπεριέχεται στις συνθήκες που οδηγούν στη στασιμότητα (*stationary state*). Εν μέρει αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι ο οικονομικός κύκλος και οι διακυμάνσεις στην βιομηχανική παραγωγή συνεχίζουν να εξαρτώνται από την εναλλαγή χρόνων ευφορίας και χρόνων αφορίας της αγροτικής παραγωγής. Η βιομηχανία εξαρτάται από την αγροτική παραγωγή είτε ως αποδέκτης των πρώτων υλών – μια αγορά με ελλιπή κανονικότητα – είτε αναμένει τους γεωργούς και τους γαιοκτήμονες να απορροφήσουν τα προϊόντα τους. Σε κάθε περίπτωση, οι διακυμάνσεις της αγροτικής παραγωγής δεν αποτελούσαν φαινόμενο προς ερμηνεία από την οικονομική σκέψη της εποχής.

9. J. A. Garraty, *ό.π.* (σημ. 6), σσ. 58-9.

Εξαιτίας του γεγονότος ότι οι προοπτικές της βιομηχανίας και του καπιταλισμού τοποθετούνται στη μακροχρόνια περίοδο, η κυρίαρχη θεωρία για την ανεργία της περιόδου δεν είναι παρά οι διάφορες εκδοχές του υπερπληθυσμού, που συστηματοποίησε ο Malthus. Ο όρος «*σχετικός υπερπληθυσμός*» χρησιμοποιήθηκε επίσης από τον Μαρξ για να περιγράψει την ανεργία, εκ παραλλήλου με τον όρο της υποαπασχόλησης που αναφερόταν στο μειωμένο ωράριο εργασίας –και στους αντίστοιχα μειωμένους μισθούς– που επέβαλαν οι εργοδότες σε περιόδους κρίσης.

Η ανεργία στο κλασικό σύστημα οφείλεται στην ίδια τη δυναμική του συστήματος: Αν οι ρυθμοί συσσώρευσης του κεφαλαίου είναι επαρκείς για να απορροφήσουν έναν αυξανόμενο πληθυσμό, τότε το πρόβλημα της ανεργίας δεν εμφανίζεται ως σημαντικό κοινωνικό πρόβλημα παρά ως μια περιστασιακή και προσωρινή κατάσταση. Αλλά και στο βαθμό που οι ρυθμοί συσσώρευσης δεν επαρκούν για να εξασφαλίσουν την απασχόληση του πληθυσμού, η ανεργία δεν είναι παρά το μέσο που ο πληθυσμός θα προσαρμοστεί στους ρυθμούς συσσώρευσης μέσω του δημογραφικού μηχανισμού. Το πρόβλημα της διανομής και του μεριδίου των κερδών –έναντι του μεριδίου της γαιοπροσόδου– αποκτά έτσι κομβική σημασία και αναδεικνύεται από τον Ricardo.

Αυτή είναι η προβληματική που με σχετική αισιοδοξία χρησιμοποιείται από τον Adam Smith για να αντιπαραβάλει χώρες με «αυξανόμενο, στάσιμο και φθίνοντα εθνικό πλούτο». Και είναι η ίδια προβληματική που οδηγεί τον Ricardo να εξετάσει με περισσότερο σκεπτικισμό και απαισιοδοξία τις συνθήκες που οδηγούν στη στασιμότητα¹⁰.

Με την πάροδο του χρόνου η βιομηχανική παραγωγή και η αυξημένη αλληλεξάρτηση μεταξύ των παραγωγικών κλάδων έκαναν περισσότερο αισθητές τις διακυμάνσεις του οικονομικού κύκλου και η εμφάνιση της ανεργίας στην ύφεση ήταν κοινά αποδεκτό φαινόμενο. Όμως, τόσο η ύφεση του κύκλου, όσο και η ανεργία η ίδια δεν ήταν παρά «προσωρινές διαταραχές» που το οικονομικό σύστημα σύντομα θέραιπε αυτομάτως.

Την άποψη αυτή την εντοπίζουμε στον J. S. Mill που περιγράφει με τον εξής τρόπο την αυτόματη διόρθωση του οικονομικού κύκλου και την απορρόφηση της ανεργίας: Σε περιόδους οικονομικής στασιμότητας «ένας εργοστασιάρχης, που αντιμετωπίζει μειωμένη ζήτηση για το προϊόν του, παύει να απασχολεί μισθωτούς». Η υπερβάλλουσα προσφορά εργασίας στην αγορά εργασίας και ο ανταγωνισμός μεταξύ των μισθωτών να βρουν μια θέση εργασίας μειώνει τους μισθούς και, κατά συνέπεια, το κόστος παραγωγής και τις τιμές. Η πτώση των τιμών αυξάνει τη ζήτηση για το προϊόν και, εν συνεχεία, την απασχόληση. Η ανεργία δεν είναι παρά ένα προσω-

10. Ο ενδιαφερόμενος αναγνώστης παραπέμπεται στην ανάλυση του θέματος από τον Π. Ρέππα, *Οικονομική Ανάπτυξη: Θεωρίες και Στρατηγικές*, 1991, εκδόσεις Παπαζήση, Μέρος II, Κεφάλαιο 4. Ιδιαίτερα χρήσιμη είναι η διαγραμματική παρουσίαση των συνθηκών στασιμότητας στις σελίδες 125 (Adam Smith) και 138 (Ricardo).

ρινό φαινόμενο που εξαφανίζεται από τη λειτουργία του μηχανισμού των τιμών¹¹.

Αν η ερμηνεία που προτείνει ο J. S. Mill έχει σημασία είναι για δύο βασικούς λόγους: Πρώτον, γιατί απομακρύνεται από το δημογραφικό μηχανισμό των προηγούμενων οικονομολόγων για την απορρόφηση της ανεργίας. Οι άνεργοι και οι εργαζόμενοι δεν είναι απαραίτητο να λιμοκτονήσουν, η θνησιμότητα μεταξύ των νηπίων ή των ενήλικων δεν είναι αναγκαίο να αυξηθεί εξαιτίας των κακών συνθηκών διαβίωσης. Το οικονομικό σύστημα διαθέτει την ικανότητα να επανέλθει στην ισορροπία σε σύντομο χρονικό διάστημα. Αυτό δείχνει την εμπιστοσύνη που διαθέτουν πλέον οι οικονομολόγοι στις αυτορρυθμιστικές ιδιότητες της αγοράς και του οικονομικού συστήματος. Οι φόβοι του Ricardo έχουν πλήρως διασκεδαστεί.

Ο δεύτερος λόγος είναι ίσως σημαντικότερος. Ο J. S. Mill διατυπώνει έναν μηχανισμό που παραμένει ισχυρός στην οικονομική σκέψη μέχρι να αμφισβητηθεί, έστω και προσωρινά, από τον Keynes. *Η ανεργία από φαινόμενο που οφείλεται στον υπερπληθυσμό, μετατρέπεται σε προσωρινή διαταραχή*, για την αντιμετώπιση της οποίας, επιπροσθέτως, δεν απαιτούνται να ληφθούν ειδικά μέτρα από το κράτος.

Ωστόσο, αν οι τελευταίοι οικονομολόγοι της κλασικής σχολής δείχνουν να μην ανησυχούν για το πρόβλημα της ανεργίας, οι έρευνες που διεξάγονται την ίδια περίοδο για την κατάσταση των ανέργων δίνουν μια περισσότερο ανησυχητική εικόνα¹². Στη Γαλλία οι έρευνες αυτές προκαλούνται από το ενδιαφέρον να μελετηθούν οι συνέπειες της βιομηχανικής επανάστασης, στην οποία οι γαλλικές επιχειρήσεις προσχωρούν με σχετική χρονική καθυστέρηση έναντι των αγγλικών. Στην Αγγλία εκτεταμένες έρευνες για τις συνθήκες ζωής των εργαζομένων και των φτωχών στα αστικά, βιομηχανικά, κέντρα αναλαμβάνονται από τους τοπικούς επόπτες που επιβλέπουν την εφαρμογή εργασιακών ρυθμίσεων στα εργοστάσια (κυρίως μετά την απαγόρευση της παιδικής εργασίας)¹³.

11. J. S. Mill, *Principles of Political Economy*, με εισαγωγή από τον V. W. Bladen, Τόμος 1ος, 1965. Un. of Toronto Press, σελ. 338.

12. Βλ. Eric Hobsbawm, *Η Εποχή των Επανάστασεων: 1789-1848*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 1990, Κεφάλαιο ΙΑ. Για τις έρευνες αυτής της κατεύθυνσης δες επίσης την Εισαγωγή του Hobsbawm στο Fr. Engels, *Η Κατάσταση της Εργατικής Τάξης στην Αγγλία*, 1985, Μπάυρον.

13. Οι «Νόμοι για τα Εργοστάσια» (Factory Acts) άρχισαν να υιοθετούνται στην Αγγλία από τις αρχές της δεκαετίας του 1830 και αποσκοπούσαν στον καθορισμό των ωρών ημερήσιας εργασίας και στον περιορισμό της εργασίας των παιδιών στα εργοστάσια. Η υιοθέτηση των νόμων αυτών ήταν αποτέλεσμα της αναγνώρισης των καταστροφικών αποτελεσμάτων που είχε για την υγεία, τη ζωή, αλλά και τα ήθη των εργατών, η αυθαίρετη επιμήκυνση του χρόνου εργασίας από τους εργοστασιάρχες για περισσότερες από 15 ώρες ημερησίως και η, συχνή, συνέχιση της εργασίας χωρίς διακοπή για δύο ή και περισσότερες ημέρες. Ο Κ. Μαρξ περιγράφει με παραστατικό τρόπο τις συνθήκες εργασίας και τις μεθόδους που χρησιμοποιούσαν οι εργοδότες για να καταστρατηγούν τους νόμους χρησιμοποιώντας τις εκθέσεις των Εποπτών Εργασίας. Βλ. Κ. Μαρξ, *Το Κεφάλαιο*, Τόμος 1ος, Κεφάλαιο 8ο, *Η Εργάσιμη Ημέρα*, μετάφραση Π. Μαυρομμάτη, εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή, 1978.

Στη Γαλλία το ενδιαφέρον για τις επιπτώσεις της βιομηχανικής επανάστασης στρέφεται στα προβλήματα που εμφανίζονται ανάμεσα στη φτώχεια, τις άθλιες συνθήκες διαβίωσης, την εγκληματικότητα και τα χαλαρά ήθη. Ο Villermé¹⁴ αναλαμβάνει την περίοδο 1835-7 μια εκτεταμένη έρευνα πεδίου στις αναπτυσσόμενες βιομηχανικές περιοχές. Η αθλιότητα και ο ηθικός εκπεσμός των εργατών επισημαίνονται: οι εκτός γάμου γεννήσεις είναι υψηλές, η πορνεία αποτελεί κοινή πρακτική, ο αλκοολισμός επίσης. Όμως, τα ηθικά αυτά ελαττώματα και παρεκτροπές δεν αποδίδονται στα μέλη της εργατικής τάξης: «... οφείλονται κυρίως ... στις επιδράσεις του περιβάλλοντος μέσα στο οποίο ζουν και, ειδικότερα, μέσα στο οποίο έχουν μεγαλώσει». Αυτό οδηγεί τον Villermé να εξετάσει το οικονομικό περιβάλλον των εργατών της γαλλικής βιομηχανίας και να επισημάνει τον οριακό χαρακτήρα της προσπάθειας για επιβίωση: Σχεδόν το σύνολο των βιομηχανικών εργατών ζούσαν στην κόψη του ξυραφιού, καθώς οι μισθοί ήταν τόσο χαμηλοί, ώστε μια ελάχιστη αύξηση του μισθού να κάνει δυνατή τη μετάβαση από την κατάσταση της απόλυτης πείνας σ' εκείνη της σχετικής άνεσης. Αυτή η επισφαλής θέση μπορούσε να ανατραπεί με καταστροφικά αποτελέσματα από χίλιους παράγοντες: από την αύξηση της τιμής του ψωμιού, από την παραμικρή μείωση του μισθού, από την αρρώστια, από τον αλκοολισμό, από τη γέννηση ενός παιδιού. «Η ανεργία φαινόταν στον Villermé μόνο σαν μια από τις πολλές πιθανές καταστροφές»¹⁵.

Η ανεργία δεν ήταν παρά το αποτέλεσμα των οικονομικών νόμων της βιομηχανικής παραγωγής: Η επέκταση της βιομηχανικής παραγωγής οδηγούσε σε αύξηση της απασχόλησης των βιομηχανικών εργατών, αλλά και σε αύξηση του ανταγωνισμού μεταξύ των επιχειρήσεων και σε κρίση. Ο οικονομικός κύκλος αποδίδεται στη λειτουργία του οικονομικού συστήματος και όχι στους κύκλους παραγωγής της γεωργίας ή στις καιρικές συνθήκες. Η περίοδος της ευμάρειας και η περίοδος της ύφεσης εναλλάσσονται εξαιτίας του ανταγωνισμού μεταξύ των επιχειρήσεων, της «πάλης ως τον θάνατο» μεταξύ των βιομηχάνων. Στην περίοδο των κρίσεων ο ανταγωνισμός διαλύει το εργατικό δυναμικό. «Ορδές εργατών πέφτουν σε τρομακτική δυστυχία, που τσακίζει κυρίως τους πιο αδύναμους και τους περισσότερο κακοπληρωμένους... Έχοντας χάσει τη δουλειά τους, έχουν χάσει τα πάντα». Ακόμα και όταν όλοι έχουν μια δουλειά, εξαιτίας της περιοδικότητας των κρίσεων «η ανεργία παραμονεύει στη γωνία».

Η καθυστέρηση της βιομηχανικής επανάστασης στη Γαλλία επιτρέπει στους Γάλλους να διατηρούν μια περισσότερο φιλύποπτη οπτική για τις εξελίξεις, την εκβιομηχάνιση και τον εξαστισμό – παρά τον επηρεασμό τους από την αγγλική οικονομική σκέψη. Τους επιτρέπει να αναζητήσουν τα αίτια της εξαθλίωσης και της

14. L. R. Villermé, *Tableau de l' état physique et moral des ouvriers*, 1840, Paris. Η ανάλυση που ακολουθεί ανακεφαλαιώνει την παρουσίαση του J. A. Garraty, *Unemployment in History: Economic Thought and Public Policy*, 1978. Harper, σσ. 88 κ.ε.

15. J. A. Garraty, *ό. π.* (σημ. 6), σ. 90.

παραβατικότητα στον κοινωνικό περίγυρο και στις συνθήκες ζωής και όχι στις ατομικές στάσεις και τον εγγενή ηθικό εκπαισμό των εργαζομένων. Το 1839 μια έρευνα της Statistical Society του Μπρίστολ για τις συνθήκες στέγασης των εργατών θεωρεί ότι οι άθλιες συνθήκες ήταν αποτέλεσμα της κακής ηθικής τους. Το μόνο που χρειαζόταν για να βελτιώσουν τα άθλια σπίτια με την ανύπαρκτη υγιεινή ήταν «μια εύλογη αίσθηση αξιοπρέπειας και καθαριότητας»¹⁶. Ο τρόπος αντιμετώπισης της πραγματικότητας στην Αγγλία παραμένει στενά καθορισμένος από τον ατομισμό.

Η αναγνώριση της αθλιότητας και η αδυναμία να αντιμετωπιστούν τα δεινά της εκβιομηχάνισης και του εντεινόμενου ανταγωνισμού αποτέλεσαν τη βάση για να προταθούν εναλλακτικά συστήματα κοινωνικής οργάνωσης: ο συνεργατισμός και οι πειραματισμοί που τον ακολούθησαν και, βεβαίως, η σοσιαλιστική προοπτική που θεμελιώνεται στην κριτική του καπιταλιστικού συστήματος από τον Κάρολο Μαρξ. Τα πολιτικά διλήμματα μετατρέπονται σε πολιτικά διακυβεύματα.

3.3. Νεοκλασική σκέψη: Η εκούσια ανεργία και η ευκαιριακή εργασία

Στο τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα και μέχρι την εκδήλωση της μεγάλης κρίσης στο τέλος της δεκαετίας του 1920, η θεώρηση της ανεργίας από τους οικονομολόγους προσδιορίζεται από τρεις παράγοντες που δρουν ανεξάρτητα ο ένας από τον άλλο, αλλά συνεισφέρουν προς την ίδια κατεύθυνση: Οι τρεις αυτοί παράγοντες είναι οι μεταβολές στο οικονομικό περιβάλλον, οι εξελίξεις στην οικονομική θεωρία και οι έρευνες πεδίου για την ανεργία. Και οι τρεις αυτοί παράγοντες διαμορφώνουν από κοινού μια αντίληψη της ανεργίας που οφείλεται σε μια προσωρινή δυσλειτουργία του οικονομικού συστήματος, η οποία, όμως, αποκαθίσταται σε σύντομο χρονικό διάστημα, συνεπικουρούμενη από μια αντίληψη της ανεργίας που οφείλεται στους ίδιους τους ανέργους: στην οκνηρία, την έλλειψη ευθύνης, τον αλκοολισμό, στις ελάχιστες, αν όχι ανύπαρκτες, εργασιακές τους ικανότητες.

Η οικονομία της «διπλής απασχόλησης» ή των «πολλαπλών απασχολήσεων»¹⁷ αντικαθίσταται από την οικονομία της βιομηχανικής απασχόλησης. Για το μεγάλο αριθμό των μισθωτών η εναλλαγή εργασιών που μεσολαβείται από περιόδους ανεργίας και, συχνά, αεργίας, η γενικευμένη υποαπασχόληση, μετατρέπεται στην πρόσδεση σε ένα επάγγελμα, έναν κλάδο, μια επιχείρηση. Η πρόσδεση με την εργασία διακόπτεται από περιόδους ανεργίας που εμφανίζονται πλέον με την κανονικότητα του οικονομικού κύκλου.

Οι συνθήκες εργασίας και οι μισθοί παρουσιάζουν αισθητή βελτίωση την ίδια εποχή, βελτίωση που διατηρείται και στα χρόνια της «Μεγάλης Ύφεσης» (1873-1898)¹⁸. Όπως επισημαίνει ο J. Schumpeter, «δημιουργήθηκε ένα τελείως νέο επί-

16. J. A. Garraty, στο ίδιο, σελ. 92.

17. Δες σχετικά πιο πάνω, Μέρος Πρώτο, Κεφάλαιο 1.4.

18. E. Hobsbawm, *Industry and Empire*, 1968, Κεφάλαια 6 και 8, Pelican. Η πτώση της τιμής των

πεδο διαβίωσης για τις μάζες»¹⁹. Πιο γλαφυρά ο Hobsbawm σημειώνει: «Η ευμάρεια –ή αυτό που οι άνθρωποι συνηθισμένοι να λιμοκτονούν θεωρούσαν ως άνεση– έσβησε τις φλόγες των πεινασμένων στομαχιών»²⁰.

Οι συνέπειες αυτής της περιόδου ευμάρειας που μας ενδιαφέρουν εδώ είναι εκείνες που συνδέονται άμεσα με τους δύο άλλους παράγοντες που αναφέραμε πιο πάνω ως ερμηνευτικούς των αντιλήψεων των οικονομολόγων για την ανεργία.

Πρώτον, η εργατική τάξη χάνει την ομοιομορφία της. Οι μισθωτοί εργαζόμενοι παύουν να ανήκουν στο αδιαφοροποίητο σύνολο των «εργαζόμενων φτωχών». Οι διαφορές γίνονται αισθητές στους μισθούς, στην τακτικότητα της απασχόλησης, στις ηθικές αξίες και στον τρόπο ζωής. Με άλλα λόγια, αποτυπώνονται σε διαφορετικούς βαθμούς πειθαρχίας στους κανόνες της βιομηχανικής παραγωγής. Η δημιουργία μιας «αριστοκρατίας» μεταξύ των εργαζομένων που αποτελείται από τους ειδικευμένους τεχνίτες είναι φαινόμενο αυτής της περιόδου. Κατά συνέπεια, οι έρευνες πεδίου που γίνονται για την ανεργία επισημαίνουν με ενάργεια αυτές τις διαφοροποιήσεις και ταξινομούν τα μέλη της εργατικής τάξης σε ιεραρχικές κατηγορίες. Αυτές οι ταξινομήσεις, συνήθως, δεν αποτυπώνουν τις κατατμήσεις των εργαζομένων ως αποτέλεσμα των κατατμήσεων της αγοράς εργασίας, αλλά αποδίδουν τη διαφοροποίηση στις εργασιακές δυνατότητες, στην ηθική και στις συνήθειες των εργαζομένων. Στο ζήτημα αυτό θα επανέλθουμε πιο κάτω σ' αυτό το κεφάλαιο.

Δεύτερον, η περίοδος της ευμάρειας και οι ταχείς ρυθμοί οικονομικής ανάπτυξης είχαν επιπτώσεις στον τρόπο θέασης του κόσμου από τους μισθωτούς και της δικής τους θέσης μέσα σ' αυτόν τον κόσμο. Το οικονομικό σύστημα του καπιταλισμού έπαυσε να θεωρείται από τους εργάτες σαν «μια πρόσκαιρη καταστροφή» και έγινε αποδεκτό ως ένα «μόνιμο σύστημα που επέτρεπε κάποια βελτίωση»²¹. Το αίτημα για την ανατροπή του συστήματος και την εγκαθίδρυση του σοσιαλισμού

στηρών εξαιτίας της απελευθέρωσης των εισαγωγών αγροτικών προϊόντων είναι ο κύριος λόγος για τη βελτίωση των πραγματικών μισθών κατά την περίοδο αυτή. Η απελευθέρωση του εμπορίου είχε δυσμενείς συνέπειες, βέβαια, για την εγχώρια αγροτική παραγωγή που, εξαιτίας του μεγέθους και της σημασίας της, μεταδόθηκε και στον βιομηχανικό τομέα. Δες J. Schumpeter, *History of Economic Analysis*, 1954, σσ. 759-60, Allen & Unwin.

20. E. Hobsbawm, *στο ίδιο*, σελ. 126. Η βελτίωση του βιοτικού επιπέδου των μισθωτών δεν γίνεται αναμφισβήτητα αποδεκτή από όλους τους ιστορικούς της περιόδου που εξετάζουμε. Δες π.χ. το βιβλίο του Stedman Jones, *Outcast London: A Study in the Relationship between Classes in Victorian Society*, 1971, Oxford Un. Press, ο οποίος υποστηρίζει ότι το βιοτικό επίπεδο των μισθωτών του Λονδίνου μειώθηκε αισθητά εξαιτίας της αύξησης των ενοικίων, καθώς η γη που προοριζόταν για εργατική κατοικία μειώθηκε και παραδόθηκε σε εμπορικές και επιχειρηματικές δραστηριότητες. Στο άρθρο της K. Williams, «Problematic History», *Economy and Society*, 1972, Vol. 1, 4, αναφέρεται η σχετική βιβλιογραφία.

21. E. Hobsbawm, *ό.π.* (σημ.18), σελ. 126.

είχε, προσωρινά τουλάχιστον, εγκαταλειφθεί δίνοντας τη θέση του στην συνδικαλιστική κινητοποίηση για μεγαλύτερους μισθούς και καλύτερες συνθήκες εργασίας μέσα στο κοινωνικό πλαίσιο του ισχύοντος συστήματος.

Την ίδια περίοδο, υπάρχει μια σειρά από λόγους που προκαλούν την άνθηση των ερευνών για την κατάσταση των μισθωτών και των ανέργων. Η εγκαθίδρυση του βιομηχανικού συστήματος δεν εξάλειψε τη φτώχεια παρά τις σημαντικές βελτιώσεις που έγιναν στο βιοτικό επίπεδο των εργαζομένων. Η σταθερότητα της απασχόλησης δεν αφορούσε το σύνολο του πληθυσμού, στους δρόμους των αστικών κέντρων η επαιτεία ήταν συνηθισμένο φαινόμενο, όπως και η περιπλάνηση σε αναζήτηση εργασίας. «*Η εμμονή της σκηνιάς, της άγνοιας, της εγκληματικότητας και της διαφθοράς σε τέτοιες συνθήκες (δηλαδή σε συνθήκες οικονομικής ευμάρειας) έκανε δυνατό ... να θεωρηθούν οι απόκληροι και οι αμαρτωλοί ως υπεύθυνοι για την κατάστασή τους*»²².

Η συνύπαρξη του πλούτου και της πενίας, χωρίς να λαμβάνει τη διαλεκτική σχέση που είχε στον Μαρξ²³, προκάλεσε το ενδιαφέρον ως επικίνδυνο κοινωνικό παράδοξο. Αυτό που περιγράφεται ως η «νέα φιλελεύθερη προσέγγιση», έχοντας απορρίψει «τη γενική απαισιοδοξία της κλασικής οικονομικής σκέψης» για τις δυνατότητες εμφάνισης της στάσιμης οικονομίας και έχοντας πεισθεί για την πραγματικότητα μιας συνεχούς οικονομικής ανάπτυξης, έβλεπε το υπόλειμμα της ευκαιριακής εργασίας να παραμορφώνει αποκρουστικά την εικόνα της προόδου²⁴. Εξάλλου, η κοινή αντίληψη ότι η ατομική φιλανθρωπία και οι Νόμοι για τους Φτωχούς προκαλούν την κατάρρευση του εργασιακού φρονήματος των φτωχών εξακολουθούσε να ισχύει. Η κοινωνική έρευνα στις συνθήκες ζωής των εργαζομένων προσπάθησε να δώσει απάντηση σ' αυτά τα ερωτήματα.

Στις έρευνες αυτές, ως βασικό αίτιο της φτώχειας –εκτός από τα ηθικά παραπτώματα που εντοπίζονται και στηλιτεύονται– αναδεικνύεται η ευκαιριακή εργασία. Ουσιαστικά με τις κοινωνικές έρευνες για την κατάσταση των μισθωτών και των φτωχών που γίνονται το τελευταίο τέταρτο του 20ού αιώνα ο άνεργος συγχέεται, αν δεν ταυτίζεται, με τον ευκαιριακά εργαζόμενο, όπου η ευκαιριακή εργασία αποτελεί είτε επιλογή του ίδιου είτε αποτέλεσμα των εργασιακών και ηθικών μειονεκτημάτων του.

Τρίτος παράγοντας, η οριακή επανάσταση, με τις ριζικές μεταβολές που επέφερε στο αντικείμενο και τον τρόπο θεώρησης του οικονομικού γίνεσθαι.

Και οι τρεις αυτοί παράγοντες οδήγησαν την οικονομική σκέψη της εποχής να θεωρήσει την ανεργία είτε ως μια προσωρινή διαταραχή, είτε οφειλόμενη στους

22. J. A. Garraty, ό.π. (σημ. 6), σελ. 103. Επίσης D. Winch, *Economics and Policy: A Historical Study*, 1972, Fontana, σελ. 34.

23. Που αποτυπώθηκε στη γνωστή ρήση του Μαρξ «ο πλούτος του κράτους ταυτίζεται με την αθλιότητα του λαού».

24. K. Williams, «Problematic History», *Economy and Society*, 1972, Vol. 1, 4, σσ. 461-2.

εργαζομένους, ιδιαίτερα τους ευκαιριακούς εργάτες, Η ανάγκη να μετατραπεί η ευκαιριακή εργασία σε τυπική, κανονική, απασχόληση, οδηγεί δύο εξέχοντες εκπροσώπους της νεοκλασικής οικονομικής σκέψης να δώσουν δύο διαφορετικές απαντήσεις.

Για τον Marshall, η ευκαιριακή εργασία δεν είναι παρά ένα κατάλοιπο του παρελθόντος που προορίζεται να εξαφανισθεί καθώς αναπτύσσεται η βιομηχανία. Αλλά και κάτι περισσότερο: η *ευκαιριακή απασχόληση*, θεωρημένη από αυτήν την οπτική, είναι αποτέλεσμα της δομής της οικονομίας και των κοινωνικών συνθηκών, του επιπέδου ανάπτυξης, και όχι των προτιμήσεων ή των προσωπικών μειονεκτημάτων εκείνων που καταφεύγουν σ' αυτή. Ο εξελικτισμός του Marshall τον οδηγεί να υποστηρίξει καθουχαστικά ότι η ανεργία είναι ένα μεγάλο κακό, αλλά οι διαστάσεις που έχει δεν είναι τόσο μεγάλες όσο πιστεύει η κοινή γνώμη.

Τα προβλήματα που είχε να αντιμετωπίσει ο Beveridge ήταν περισσότερο πρακτικά. Η δράση των εργατικών συνδικάτων απαιτούσε την αντιμετώπιση κάποιων από τα κρίσιμα ζητήματα της αγοράς εργασίας, μεταξύ των οποίων το ζήτημα της ανεργίας αποκτούσε μεγαλύτερη κοινωνική σημασία.

Στο έργο και στις προτάσεις του Beveridge –οι οποίες σε μεγάλο βαθμό υιοθετούνται και εφαρμόζονται– εμπεριέχονται αφ' ενός η γενίκευση των επιδομάτων ανεργίας προς όσους έχουν τακτική απασχόληση, αφ' ετέρου η λειτουργία των δημόσιων γραφείων εργασίας. Και τα δύο αυτά μέσα λειτουργούν ουσιαστικά ως θεσμοί μετατροπής της ευκαιριακής εργασίας σε κανονική. Ως προς την αντιμετώπιση της ανεργίας που προκαλείται από τις κυκλικές διακυμάνσεις, ο Beveridge επαφίεται στην αυτορρυθμιστική ικανότητα της αγοράς.

Αν ο Marshall και ο Beveridge τοποθέτησαν, με διαφορετικό τρόπο ο καθένας, την αντιμετώπιση της ανεργίας στην εξαφάνιση της ευκαιριακής απασχόλησης, ο βασικός εκπρόσωπος της νεοκλασικής σκέψης στο ζήτημα της ανεργίας, ο Pigou, προσπάθησε να ερμηνεύσει την ανεργία των «κανονικά» εργαζομένων. Η απάντηση που έδωσε ήταν απόλυτα συνεπής με το νεοκλασικό πλαίσιο ανάλυσης: Η ανεργία οφείλεται στη διατήρηση του μισθού σε υψηλότερο επίπεδο από το απαιτούμενο για να εξασφαλισθεί η πλήρης απασχόληση.

Δε θα προσπαθήσω εδώ να σχολιάσω την επιχειρηματολογία του Pigou, ούτε να δείξω αν ο Keynes στη *Γενική Θεωρία* τον αδίκησε ή του άσκησε μια δίκαιη κριτική. Μάλλον θα αρκεστώ να επισημάνω ότι ο Pigou στις πολιτικές του προτάσεις αρνήθηκε να υποστηρίξει μια μείωση του μισθού ως μέτρο αναγκαίο για την καταπολέμηση της ανεργίας. Αν αυτό ήταν αποτέλεσμα του ενστερνισμού από μέρους του της διάκρισης μεταξύ της θετικής και της δεοντολογικής οικονομικής και της αναγνώρισης της απώλειας, σε όρους κοινωνικής ευημερίας, που συνεπάγεται η συρρίκνωση του βιοτικού επιπέδου των εργαζομένων, ή, αντιθέτως, αποτέλεσμα της αναγνώρισης των δυσκολιών που αντιμετώπιζε η πολιτική εφαρμογή των θεωρητικών του συμπερασμάτων, δε θα μας απασχολήσει εδώ. Κατά τη γνώμη μου, στον Pigou ανιχνεύονται κάποια κατάλοιπα της κλασικής σκέψης και ο μισθός διατη-

ρεί την αναπαραγωγική λειτουργία του, πέραν εκείνης της κατανομητικής την οποία του επιφορτίζει πλήρως η νεοκλασική αντίληψη του οικονομικού γίνεσθαι.

Όμως, με τον Ρίγου η οικονομική σκέψη κατανοεί εκ νέου την αγορά εργασίας ως ενιαία – τουλάχιστον, από την πλευρά της προσφοράς του εργατικού δυναμικού. Οι καταμήσεις από την πλευρά της προσφοράς αναγνωρίζονται, οι διαφορετικές ποιότητες εργαζομένων και τα διαφορετικά εργασιακά ήθη καταλογίζονται στους παράγοντες που δημιουργούν την ανεργία, αλλά ο όγκος της ανεργίας δεν αποδίδεται στην προσφορά, αλλά στις καταμήσεις της ζήτησης και, κυρίως, στην ακαμψία του πραγματικού και του χρηματικού μισθού.

Είτε η ανεργία οφείλεται στους υπερβολικά υψηλούς μισθούς, είτε οφείλεται στα εργασιακά πρότυπα της ευκαιριακής απασχόλησης, των περιορισμένων εργασιακών προσόντων και του χαμηλού εργασιακού ήθους, ένα είναι το γεγονός: η μόνη ανεργία που αναγνώριζε η νεοκλασική σκέψη ήταν η εκούσια ανεργία, μια, δηλαδή, κατ' επίφασιν ανεργία. Το πρόβλημα, θεωρητικά τουλάχιστον, έμοιαζε λυμένο.

3.4. *Keynes και νεοφιλελευθερισμός*

Όπως εύστοχα έχει παρατηρήσει ο G. Routh, αναφερόμενος στην κατάσταση αυτή, και με την ανεργία να κλιμακώνεται στην περίοδο της Μεγάλης Ύφεσης του 1930, «με τη μαγανεία των ίδιων των θεωριών τους, οι οικονομολόγοι είχαν χάσει την ικανότητα να αντιλαμβάνονται τι συμβαίνει και χρειαζόταν μια μεγάλη μαγεία να τους απελευθερώσει»²⁵. Η νέα θεωρητική μαγανεία, που ήταν η θεωρία του Keynes, ανεξάρτητα αν ήταν απελευθερωτική ή όχι, υπήρξε σύντομης διάρκειας: Στο τελευταίο τέταρτο του 20ού αιώνα τα παλαιά ξόρκια αποκατάστησαν το κύρος τους στο χώρο της θεωρητικής και πολιτικής μαγείας των οικονομολόγων. Και είναι βέβαιο ότι στα χρόνια των δεκαετιών του 1920 και του 1930 τα ξόρκια, με τη μορφή των ερμηνειών της μεγάλης ανεργίας, όπως και στις μέρες μας, και πολλά ήταν και αντιφατικά, παράγοντας έναν διανοητικό, αφόρητο, θόρυβο.

Το ερώτημα αν η θεωρητική συνεισφορά του Keynes υπήρξε καινοτόμος ή όχι, δε θα μας απασχολήσει σήμερα. Θα ήθελα μόνο να υποδείξω ότι ο βασικός μηχανισμός της κεϋνσιανής θεωρίας, αυτός τουλάχιστον που έγινε δημοφιλής και διδάχθηκε στα εισαγωγικά μαθήματα μακροοικονομικής, βρίσκεται σχεδόν αυτούσιος στον Marshall²⁶.

Είτε θεωρούμε τον Keynes έναν πρωτοπόρο θεωρητικό που επέλυσε κρίσιμα προβλήματα, είτε έναν επιδέξιο –και επικίνδυνο– θεωρητικό αλχημιστή, το ερώτημα που παραμένει είναι γιατί η θεωρία του για την ακούσια ανεργία και οι πολιτικές

25. G. Routh, *The Origin of Economic Ideas*, 1975, Macmillan, όπως αναφέρεται από τον B. Showler, «Political Economy and Unemployment» στο B. Showler και A. Sinfield, (eds), *The Workless State: Studies in Unemployment*, 1981, M. Robertson, σελ. 34.

26. A. Marshall, *Principles of Economics*, σσ. 591-2.

προτάσεις κατέλαβαν τη θέση της οικονομικής ορθοδοξίας – έστω και γι' αυτό το σύντομο χρονικό διάστημα.

Νομίζω ότι οι εξής παράγοντες ήταν καθοριστικοί για την αποδοχή του Keynes. Πρώτον, η ικανότητα της θεωρίας του να ερμηνεύει την οικονομική πραγματικότητα της εποχής, όπως αυτή εκφραζόταν μέσα από τους δείκτες των μεγεθών της αγοράς εργασίας. Ο Keynes εξήγησε γιατί ο χρηματικός μισθός παρουσιάζει μια πολύ αμυδρή συσχέτιση με τον πραγματικό μισθό και γιατί η σχέση μεταξύ τους μπορεί να είναι αρνητική. Εξήγησε, γιατί ο χρηματικός μισθός ακολουθεί στενά το δείκτη τιμών καταναλωτή – ή ορθότερα, γιατί ο δείκτης τιμών ακολουθεί τις μεταβολές του χρηματικού μισθού. Εξήγησε, τέλος, γιατί το επίπεδο της ανεργίας είναι ανεξάρτητο από το επίπεδο του χρηματικού μισθού. Ερμήνευσε, δηλαδή, οικονομικά φαινόμενα που η νεοκλασική ορθοδοξία της εποχής όχι μόνο δεν μπορούσε να ερμηνεύσει, αλλά που την εμφάνισή τους τη θεωρούσε αδύνατη. Και η ερμηνεία που έδωσε ήταν η απόρριψη και των δύο αξιωμάτων «επί των οποίων εδράζεται» η νεοκλασική θεωρία: το αξίωμα από το οποίο προκύπτει η νεοκλασική θεωρία της προσφοράς της εργασίας και το αξίωμα από το οποίο προκύπτει η ζήτηση για εργασία.

Δεύτερον, η θεωρητική συνεισφορά του Keynes μάλλον θα εξακολουθούσε να αντιμετωπίζει την παγερή αδιαφορία των σύγχρονων οικονομολόγων και τις επικρίσεις, αν δεν ξέσπαγε ο Β΄ Παγκόσμιος πόλεμος. Το χαρακτηριστικό αυτού του πολέμου και της τεράστιας κινητοποίησης –και δαπάνης– ανθρώπινων υπάρξεων και υλικών αγαθών ήταν ότι παραμέρισε τις αρχές της ελεύθερης οικονομίας της αγοράς και οδήγησε στην υιοθέτηση αρχών σχεδιασμού και παρεμβάσεων σ' όλες τις αγορές: στην αγορά των καθημερινών καταναλωτικών αγαθών, στις επενδύσεις, στην αγορά εργασίας. Και ο πόλεμος κερδήθηκε ακριβώς χάριν αυτής της σχεδιασμένης κινητοποίησης.

Τρίτον, οι μεταπολεμικές συνθήκες απαιτούσαν τη δημιουργία ενός νέου συναινετικού κλίματος μεταξύ κεφαλαίου και εργασίας στις χώρες της Δύσης. Αυτοί που νίκησαν τον πόλεμο δεν ήταν αγρότες που θα επέστρεφαν στα χωράφια τους. Ήταν κυρίως βιομηχανικοί εργάτες που γύριζαν σε εργοστάσια καταστραμμένα ή που εξυπηρετούσαν την πολεμική προσπάθεια και που τώρα έπρεπε να επιστρέψουν σε ειρηνικές χρήσεις. Η ανάγκη σχεδιασμού της οικονομικής ζωής παρέμενε επιτακτική μετά τον πόλεμο, όσο υπήρξε και κατά τη διάρκειά του. Η ανεργία έπρεπε να αντιμετωπισθεί ριζικά και η υπόσχεση για κάτι τέτοιο δόθηκε πριν από τη λήξη του πολέμου, με το White Paper του 1944. Η διαμάχη της Δύσης με τη Σοβιετική Ένωση και η επέκταση του ανατολικού τύπου σοσιαλισμού στα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια υπογραμμίζουν την ανάγκη της κοινωνικής ειρήνευσης. Την ανάγκη αυτής της συναίνεσης εκφράζει εύγλωττα ο Beveridge στη δεύτερη προσέγγισή του στο πρόβλημα της ανεργίας: «Full Employment in a Free Society».

Είναι ο Beveridge και όχι ο Keynes που σηματοδοτεί εκ νέου το πολιτικό κλίμα. Η πλήρης απασχόληση ως προϋπόθεση της δυτικής ελευθερίας υποδηλώνει τους όρους του συμβιβασμού: Αν η οικονομική ελευθερία εξακολουθεί να παραμένει

αρχή οργάνωσης των δυτικών κοινωνιών, αυτό μπορεί να γίνει μόνον αν οι υφιστάμενοι τις συνέπειές της έχουν μια «δίκαιη» αποζημίωση. Σταθερότητα εργασίας, πλήρη απασχόληση, κοινωνική προστασία, εργασιακή ειρήνη, θεσμικό πλαίσιο που εξασφαλίζει τη συναίνεση.

Η πλήρης απασχόληση αναγνωρίζεται ως στόχος της οικονομικής πολιτικής, το πρόβλημα της ανεργίας αποτελεί μέλημα της οικονομικής –και όχι μόνο της κοινωνικής πολιτικής– για πρώτη φορά. Αναγνωρίζεται ως στόχος, πράγμα που σημαίνει ότι η πλήρης απασχόληση –ό,τι και αν σημαίνει αυτό και σε όποιο ποσοστό ανεργίας προσδιορισθεί– δεν είναι μια δεδομένη κατάσταση, δεν εξασφαλίζεται αυτομάτως. Η θεωρία του Keynes έρχεται να δώσει το αναγκαίο θεωρητικό υπόβαθρο, να εξηγήσει την αδυναμία του οικονομικού συστήματος να εγγυηθεί την πλήρη απασχόληση.

Οι σχέσεις εξουσίας καθορίζουν το θεσμικό πλαίσιο λειτουργίας της αγοράς εργασίας, θέτουν τους στόχους της πολιτικής, ορίζουν το επιθυμητό ποσοστό ανεργίας, επιλέγουν την κυρίαρχη θεωρία ως την πλέον συμβατή θεώρηση της οικονομικής πραγματικότητας.

Όμως, ο στόχος της πλήρους απασχόλησης δεν είναι ο μόνος στόχος και, σύντομα, ούτε καν κυρίαρχος. Ο στόχος της νομισματικής σταθερότητας επανέρχεται ήδη από τα μέσα της δεκαετίας του 1950 και η καμπύλη Phillips δείχνει το ανέφικτο μιας πολιτικής που στοχεύει και τους δύο. Η πλήρης απασχόληση ορίζεται σε όρους ρυθμών πληθωρισμού, γεγονός που προετοιμάζει την εφ' όλης της ύλης αντιπίεση του νεοφιλελευθερισμού από το τέλος της δεκαετίας του 1960.

Η επίθεση αυτή ακολουθεί τρεις φάσεις, εκδηλώνεται σε τρία κύματα: Πρώτον, η εισαγωγή των προσδοκιών στην καμπύλη Phillips επισημαίνει στο κοινό ότι η ανεργία δεν μειώνεται με κόστος ένα υψηλότερο επίπεδο τιμών. Η ανεργία μειώνεται προσωρινά μόνο με έναν συνεχώς αυξανόμενο ρυθμό πληθωρισμού και μακροχρονίως δεν μειώνεται καθόλου. Υπάρχει ένα «φυσικό» επίπεδο ανεργίας, ανεξάρτητο από την οικονομική πολιτική. Αν η καμπύλη Phillips έδειχνε το ασύμβατο μεταξύ των δύο στόχων, ο Friedman λύνει τον γόρδιο δεσμό: δεν υπάρχουν δύο στόχοι, υπάρχει μόνο ο στόχος της νομισματικής σταθερότητας.

Το δεύτερο στάδιο ήταν η αμφισβήτηση της ακούσιας ανεργίας, αλλά και των ατομικών και κοινωνικών δυσμενών συνεπειών της ανεργίας. Η ανεργία εκλαμβάνεται στο σύνολό της ως εκούσια, οφειλομένη απλώς και μόνο στην απόφαση του ανέργου να επενδύσει στην παράταση του χρόνου στην ανεργία με σκοπό να ψάξει για μια καλύτερη εργασία. Ο χρόνος διερεύνησης τερματίζεται όταν είτε βρει μια εργασία με μισθό ίσο ή υψηλότερο από το μισθό επιφύλαξης, είτε όταν μειώσει το μισθό επιφύλαξης, καθώς αντιλαμβάνεται ότι οι προσδοκίες του ήταν υπερβολικές. Το άτομο επωφελείται καθώς μεγιστοποιεί την ατομική χρησιμότητα που αποκομίζει, η κοινωνία ωφελείται, επίσης, καθώς οι εργαζόμενοι καταλήγουν στις καλύτερα αμειβόμενες εργασίες. Η ανεργία από κακό κοινωνικό και ατομικό μετατράπηκε σε αγαθό.

Αν αυτή η θεωρία μπορούσε να γίνει αποδεκτή όταν το επίπεδο ανεργίας ήταν κάτω από 4% στις ΗΠΑ και κάτι λιγότερο από 1,5% στις περισσότερες χώρες της Δυτικής Ευρώπης και όταν η διάρκεια του χρόνου στην ανεργία σπάνια ξεπερνούσε τους τρεις μήνες κατά μέσο όρο, έμοιαζε μάλλον με κακόγουστο αστείο όταν το ποσοστό ανεργίας σταθεροποιήθηκε στο 10% για είκοσι συνεχόμενα έτη και όταν η μακροχρόνια ανεργία έγινε ενδημική. Το τρίτο κύμα του νεοφιλελευθερισμού προσπάθησε να δώσει μια πειστική απάντηση ακριβώς σ' αυτά τα ζητήματα.

Προσπάθησε, δηλαδή, να ερμηνεύσει την αύξηση του «φυσικού» ποσοστού ανεργίας. Και την ερμηνεία την αναζήτησε σε παράγοντες που σχετίζονται με την προσφορά της εργασίας (μεγαλύτερη συμμετοχή ομάδων του πληθυσμού με χαμηλά εργασιακά προσόντα και χαμηλές πιθανότητες απασχόλησης), στο θεσμικό πλαίσιο (επιδόματα ανεργίας, συνθήκες εργασίας και λοιπές ρυθμίσεις της αγοράς εργασίας) και στη δύναμη των συνδικάτων. Οι θεωρίες που αναπτύσσονται εστιάζονται σ' αυτούς τους παράγοντες, αντιπαραβάλλοντας τη λειτουργία της ευρωπαϊκής αγοράς εργασίας με εκείνη των ΗΠΑ και της Ιαπωνίας, συχνά παραβλέποντας και παραποιώντας θεσμούς και λειτουργίες, αντιστάσεις και εγγυήσεις, και διατυπώνουν τη διάγνωση: ευρω-σκληρώση, χρονική υστέρηση προσαρμογής στις οικονομικές εξελίξεις (hysteresis). Η λύση μία: η απορρύθμιση της αγοράς εργασίας, ή, περισσότερο εύηχα, η μεγαλύτερη ελαστικότητα της αγοράς εργασίας. Με άλλα λόγια, επιδιώκεται η επί γης μετουσίωση του νεοκλασικού θεωρητικού υποδείγματος.

Η πολιτική απασχόλησης προσαρμόστηκε αμέσως στα κελεύσματα αυτά. Η κεϋνσιανή πολιτική της μακροοικονομικής ρύθμισης εγκαταλείφθηκε, η ανυπόστατη διάκριση μεταξύ «ενεργητικών» και «παθητικών» πολιτικών εγκαθιδρύθηκε, η λύση της «ευελιξίας» έγινε πολιτικό πρόγραμμα σχεδόν χωρίς αντίπαλο, παρά το προφανές ότι η ανεργία δεν αντιμετωπίζεται με τέτοια μέτρα.

Οι ενεργητικές πολιτικές για να αποτελέσουν μέσο καταπολέμησης της ανεργίας απαιτούν εκτεταμένες «παθητικές» πολιτικές, δηλαδή επαρκή ασφαλιστική κάλυψη των ανέργων και, κυρίως, επεκτατική δημοσιονομική και νομισματική πολιτική, ρυθμούς ανάπτυξης πολλαπλάσιους από τους σημερινούς, ένα συνολικό και σύνθετο πλέγμα παρεμβάσεων.

Η πολιτική της ευελιξίας εδράζεται σε σχέσεις εξουσίας που δημιουργούν προοπτικά εκρηκτικά κοινωνικά και οικονομικά προβλήματα. Στον Πίνακα που ακολουθεί περιγράφονται οι θεωρητικές βάσεις των ποικίλων μορφών ευελιξίας και οι πιθανές συνέπειες που έχουν, αναμενόμενες από τη θεωρητική τους προέλευση και μη αναμενόμενες. Σε σημαντικό βαθμό το πολιτικό αίτημα των νέων πολιτικών απασχόλησης φαίνεται να είναι η μετατροπή της κανονικής ανεργίας σε ευκαιριακή. Στο τέλος του 20ού αιώνα φαίνεται να έχουμε μεταφερθεί στην αρχή του, βαδίζοντας αμέριμνοι προς τα πίσω.

ΕΥΕΛΙΞΙΑ ΜΙΣΘΩΝ	ΑΡΙΘΜΗΤΙΚΗ ΕΥΕΛΙΞΙΑ	ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΗ ΕΥΕΛΙΞΙΑ	ΕΥΕΛΙΞΙΑ ΧΡΟΝΟΥ
<i>Νεοκλασική Θεωρία Αγοράς Εργασίας</i>	<i>Νεοκλασική Θεωρία Αγοράς Εργασίας</i>	<i>Θεωρίες Μεταφορντισμού - Θεωρία Ανθρώπινου Κεφαλαίου</i>	
1. Μείωση Ανεργίας (Θ) 2. Μείωση Ανεργίας Ομάδων (Θ) 3. Μείωση Μισθολογικού Κόστους (ΕΠ) 4. Διατήρηση-Αύξηση Μισθολογικών Διαφορών (ΕΡ)	1. Μείωση Κόστους Προλήψεων - Απολύσεων (ΕΠ)	1. Εξυπηρέτηση ευέλικτης Τεχνολογίας και συστημάτων παραγωγής (ΕΠ) 2. Εμπλουτισμός Εργασίας Μισθωτών (ΕΡ)	1. Ορθολογική κατανομή του χρόνου εργαζομένων (ΕΠ) 2. Εξανθρωπισμός συνθηκών εργασίας (ΕΡ) 3. Μεγαλύτερος χρόνος στη διάθεση των εργαζομένων (ΕΡ) 4. Μείωση Ανεργίας (ΕΡ)
*Κατάργηση ελάχιστου συμβατικού μισθού (ΕΠ) *Κατάργηση Εθνικών Συλλογικών Διαπραγματεύσεων (ΕΠ)- Ενίσχυση Διαπραγματεύσεων σε κλαδικό επίπεδο ή επίπεδο επιχείρησης (ΕΠ-ΕΡ) *Μείωση Επιδομάτων Ανεργίας (ΕΠ)	*Εφαρμογή Συμβάσεων Ορισμένου Χρόνου(ΕΠ) *Ανάπτυξη Υπεργολαβικών Σχέσεων (ΕΠ) *Αύξηση του Χρόνου Δοκιμασίας (ΕΠ) *Μείωση του Χρόνου Αναγγελίας Απολύσεων (ΕΠ) *Μείωση Αποζημιώσεων για Αδικαιολόγητη Απόλυση (ΕΠ) *Ελάττωση θεσμικής διαδικασίας για ομαδικές απολύσεις (ΕΠ)	*Αύξηση κατάρτισης (ΕΠ-ΕΡ) *Βελτίωση Κινήτρων Παραγωγικότητας (ΕΠ-ΕΡ) *Μείωση Ειδικοτήτων (ΕΠ)	*Πρόωρη συνταξιοδότηση *Προσωρινή Συνταξιοδότηση *Ετήσιες άδειες διακοπών *Άδειες άνευ αποδοχών *Εργάσιμες ημέρες *Άδειες ασθενείας, τοκετού κ.λπ. *Ωράριο *Βάρδιες *Μερική Απασχόληση *Εργασία σε μη εργάσιμες ώρες
Μείωση εργατικού μισθού Αύξηση εισοδηματικών ανισοτήτων Αύξηση του διαφορισμού μισθών	Μετατόπιση κόστους προσαρμογής Πειθαρχία στον εργασιακό χώρο Υψηλό ποσοστό ανακύκλωσης εργατικού δυναμικού	Ένταση κατατιμήσεων αγοράς εργασίας	Αποτελέσματα μη απολύτως προβλέψιμα αναλόγως της κατεύθυνσης των ρυθμίσεων
Αύξηση απεργιών και εργατικών διεκδικήσεων Συρρίκνωση εσωτερικής κατανάλωσης	Αύξηση ανεργίας Αύξηση αβεβαιότητας εργαζομένων Μείωση παραγωγικότητας	Περιθωριοποίηση εργατικού δυναμικού Ανεργία Μείωση ρόλου συνδικάτων	Απρόβλεπτες δευτερογενείς επιδράσεις αναλόγως της κατεύθυνσης των ρυθμίσεων

(ΕΠ): Αίτημα Επιχειρήσεων

(ΕΡ): Αίτημα Εργαζομένων

Χωρίς Αναφορά: Αίτημα για διευθέτηση με αντιθετικές κατευθύνσεις.

Ο ανωτέρω Πίνακας απαιτεί, ίσως, λίγες διευκρινίσεις. Η πρώτη σειρά αναγράφει το είδος της ευελιξίας που επιδιώκεται. Είναι προφανές ότι το επιζητούμενο στην πράξη δεν είναι ένα είδος ευελιξίας, αλλά ο συνδυασμός πολλών μορφών ευελιξίας. Οι επιδράσεις, στην περίπτωση αυτή, ενδέχεται να είναι σωρευτικές, παρά να αντισταθμίζει η μία την άλλη.

Οι δύο πρώτες μορφές ευελιξίας χαρακτηρίζουν την θέση της «απορρύθμισης» της αγοράς εργασίας, δηλαδή το σκληρό πυρήνα των εργοδοτικών ενώσεων και των πολιτικών δυνάμεων που ακολουθούν τον νεοφιλελευθερισμό. Συνδικάτα με ισχυρή παράδοση και συγκροτημένη δύναμη που εκπροσωπούν ομάδες εργαζομένων με παραδοσιακά υψηλές αμοιβές που είδαν τις μισθολογικές διαφορές από άλλες ομάδες εργαζομένων να μειώνονται είναι πολύ πιθανόν να υιοθετήσουν το αίτημα για αποκεντρωμένες συλλογικές διαπραγματεύσεις.

Στην τρίτη μορφή ευελιξίας εκπροσωπούνται μάλλον μεσοαστικά στρώματα νέων επαγγελματιών με υψηλό μορφωτικό επίπεδο και τεχνικές γνώσεις, επιχειρήσεις καινοτομικές και διανοούμενοι με αριστερό παρελθόν, οι οποίοι, όμως, υιοθετούν ιδεολογικά το εγχείρημα.

Στην τέταρτη μορφή τα ζητήματα είναι συγκεχυμένα. Τα αιτήματα για μεταβολές και ευελιξίες του εργάσιμου χρόνου προβάλλονται και από τις δύο πλευρές, με αντιθετικές, όμως, κατευθύνσεις. Αποτελεί έναν χώρο διαπραγματεύσεων με εξαιρετικά αβέβαια αποτελέσματα ως προς τα μέτρα που θα ληφθούν και τις επιπτώσεις των μέτρων. Εκπροσωπούνται παραδοσιακές αντιλήψεις εκ μέρους των εργοδοτών –και σε ορισμένες περιπτώσεις νεωτεριστικές–, ενώ εμφανίζεται και μια προωθημένη αντίληψη των εργαζομένων, αν και ίσως περιθωριακή.

Η δεύτερη γραμμή αναφέρεται στην ευρεία οικονομική θεωρία που νομιμοποιεί τα αντίστοιχα αιτήματα για την ευελιξία. Οι δύο πρώτες μορφές ευελιξίας προσπαθούν να υλοποιήσουν (*reification*), να δώσουν σάρκα και οστά στην παραδοσιακή αντίληψη της νεοκλασικής θεωρίας της αγοράς. Η τρίτη μορφή ευελιξίας έχει τις αναφορές της στις θεωρίες του μεταφορντισμού και, σε δεύτερο επίπεδο, σε έναν αστερισμό θεωρήσεων του εξανθρωπισμού της εργασίας, της κοινωνιολογίας των βιομηχανικών και μετα-βιομηχανικών κοινωνιών και του τεχνολογικού ντετερμινισμού. Η τέταρτη μορφή ευελιξίας χαρακτηρίζεται από πολυσυλλεκτικότητα του θεωρητικού παραδείγματος: περιλαμβάνει νεοκλασικές και σκληρά συντηρητικές, όσο και μαρξιστικές αντιλήψεις, απόψεις μεταμοντέρνες (χαρακτηριστικά αναφέρεται το βιβλίο του J. Rifkin, *The End of Work*), αντιλήψεις θεωρητικών των «νέων κινημάτων» και εργασιών.

Η τρίτη σειρά περιγράφει τα κυριότερα θέματα που προωθεί κάθε μορφή ευελιξίας. Η τέταρτη σειρά αναφέρεται στις αναμενόμενες συνέπειες που θα είχε η εφαρμογή αυτών των μέτρων σύμφωνα με το σκεπτικό των υποστηρικτών της. Τέλος, η πέμπτη σειρά παρουσιάζει τις πραγματικές πιθανές επιπτώσεις και τις διαστάσεις που δεν λαμβάνει υπόψη η αντίστοιχη πρόταση. Και στις δύο αυτές περιπτώσεις οι συνέπειες της αναδιοργάνωσης του χρόνου εργασίας είναι δύσκολο να κωδικοποιηθούν.